Statens offentliga utredningar 1980:26 Utbildningsdepartementet

Mot bättre vetande

Förslag från uppslagsverkskommittén Stockholm 1980

Omslag Håkan Lindström Jernström Offsettryck AB

ISBN 91-38-05582-1 ISSN 0375-250X Norstedts, Stockholm 1980

Förord till den elektroniska utgåvan

Regeringen Fälldin och utbildningsminister Jan-Erik Wikström tillsatte i oktober 1977 en utredning om ett nytt svenskt uppslagsverk, uppslagsverkskommittén, som i juni 1980 avgav detta betänkande. Detta ledde till en upphandling som 1985 vanns av förlaget Bra Böcker och resulterade i *Nationalencyklopedin* (20 band, 1989-1996; se **Wikipedia** och **NE - Vår historia**). Betänkandet från 1980 omfattas inte av upphovsrätt. Det har år 2013 digitaliserats av Kungliga biblioteket, varifrån de scannade bilderna och OCR-texten i november 2018 kopierades till Projekt Runeberg för att kunna korrekturläsas.

Samma utredning kan också läsas (utan korrekturläsning) **hos Lagen.nu**.

Projekt Runeberg grundades i december 1992 och vår digitalisering av ***Nordisk familjebok*** (1. och 2. utgåvan, 20+38 band, 1876-1926) genomfördes mellan maj 2000 och augusti 2003. **Wikipedia** grundades i februari 2001, dess svenskspråkiga gren i maj 2001.

Till statsrådet och chefen för utbildningsdepartementet

Den 13 oktober 1977 bemyndigade regeringen chefen för utbildningsdepartementet att tillkalla en kommitté med högst sju ledamöter med uppdrag att utreda frågan om utgivning av svenskt uppslagsverk.

Med stöd av detta bemyndigande förordnades som ledamöter i kommittén riksbibliotekarien Lars Tynell, tillika ordförande, numera kanslirådet Willi Barenthin, bibliotekarien Brita Furhammar, professorn Anita Jacobson Widding, departementssekreteraren Göran Lannegren, bokförläggaren Kjell Peterson och förste arkivarien Inga-Britta Sandqvist.

Ledamöterna antog namnet uppslagsverkskommittén.

Som sekreterare åt kommittén förordnades civilekonomen Leif Sundkvist. Som kanslist har Ewa Ragnarsson tjänstgjort.

Uppslagsverkskommittén lämnar härmed sina förslag i form av ett principbetänkande. Kommitténs uppdrag är därmed slutfört.

Stockholm i juni 1980

Lars Tynell

Willi Barenthin Brita Furhammar Anita Jacobson Widding Göran Lannegren Kjell Peterson Inga-Britta Sandqvist

/Leif Sundkvist

1 Uppdraget. Kommitténs arbete

1.1 Uppdraget

Uppslagsverkskommittén som tillsattes hösten 1977 av utbildningsministern har haft till uppgift att göra en förutsättningslös prövning av behovet och lämpligheten av statligt stöd till utgivningen av ett stort svenskt uppslagsverk.

I direktiven konstateras att det på den svenska marknaden sedan länge saknas ett stort uppslagsverk som kan betecknas som en nationalencyklopedi. År 1973 utbjöds och slutsåldes kvarvarande upplagor av de redan då delvis föråldrade verken Svensk Uppslagsboks 2 uppl och Nordisk Familjeboks 4 uppl.

Detta förhållande uppmärksammades av 1968 års litteraturutredning som i sitt slutbetänkande (SOU 1974:5) Boken föreslog att statsmakterna skulle låta utreda de problem som är förknippade med utgivning av en statssubventionerad encyklopedi.

Behovet av ett nytt stort svenskt uppslagsverk vitsordades vid remissbehandlingen och i den allmärma debatten. I proposition 1975:20 ang den statliga kulturpolitiken 2 föreslog dåvarande utbildningsministern att en arbetsgrupp borde tillsättas för att utreda frågan. Riksdagen instämde i detta uttalande (KrU 1975:12, rskr 1975:201).

Kommitténs direktiv återges i sin helhet i bilaga 1. Enligt dessa har kommittén bl a till uppgift att

☐ närmare ange hur kravet på kvalitet för ett stort svenskt uppslagsverk ska definieras och vilka faktorer som ska tillmätas avgörande betydelse vid bedömningen,

☐ söka formulera vilka grundläggande krav på opartiskhet och allsidighet som bör vara vägledande för ett uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan,

☐ studera internationella erfarenheter av utgivning och spridning av uppslagsverk,

☐ samla in synpunkter på ett nytt uppslagsverk från olika håll i samhället och på grundval härav ställa samman krav och önskemål som ställs från konsumenthåll,

☐ undersöka vilka befintliga resurser i form av material och yrkeskunskap som kan tillvaratas vid framställningen av ett nytt uppslagsverk,

☐ beakta den långsiktiga försörjningen med uppslagsverk,☐ belysa om det finns möjligheter att utnyttja den moderna informationsteknologin i utgivningen,

☐ undersöka vilka försäljningsvägar som kan utnyttjas,

☐ studera frågan om lagerhållning,

☐ göra kostnadsberäkningar enligt olika utgivningsalternativ,

☐ pröva om behov av statligt stöd föreligger och diskutera formerna för statens stöd och medverkan.

1.2 Kommitténs arbete

Det är nu länge sedan ett stort uppslagsverk gavs ut i Sverige. En följd av detta är att erfarenheterna av produktion och distribution av stora uppslagsverk idag är ganska små. Detta förhållande har komplicerat vårt arbete.

Vi inledde med en enkät till uppslagsboksproducerande förlag i syfte att kartlägga situationen och få en uppfattning om förutsättningarna för utgivning och spridning av uppslagsverk. Vi har vidare haft överläggningar och intervjuer med företrädare för olika förlag och branschorganisationer inom bokområdet.

I syfte att belysa behovet av stora uppslagsverk har vi genomfört intervjuer med företrädare för viktiga avnämargrupper, särskilt bibliotek och skolor. I det sammanhanget har vi övervägt att göra undersökningar om i vilken utsträckning olika grupper — bl a hushållen — kan förväntas efterfråga ett stort uppslagsverk. Vi har emellertid medvetet avstått från att göra en sådan marknadsundersökning eftersom det visade sig att man även vid omfattande och kostsamma undersökningar skulle möta så svåra metod- och tolkningsproblem att värdet därav sannolikt skulle bli alltför osäkert som underlag för våra förslag.

Kommittén har ägnat stor uppmärksamhet åt de ekonomiska aspekterna. Vi har bl a. sammanställt en kostnadskalkyl för ett stort uppslagsverk i syfte att belysa de allmänna förutsättningarna för utgivning och spridning av ett sådant verk. Kalkylen bygger på en sammanvägning av uppgifter som inhämtats från svenska och nordiska förlag.

Försäljningsfrågorna framstod på ett tidigt stadium som viktiga. De har bl a beröring med konsument- och konkurrenslagstiftningen. Vi har varit i kontakt med handelsdepartementet, marknadsdomstolen, NO, KO och hemförsäljningskommittén (Ju 1973:10) för att höra deras synpunkter på problemen kring utgivning och försäljning av stora uppslagsverk.

Vi har också studerat möjligheterna att förmedla innehållet i stora uppslagsverk via nya medier som teledata och videoskiva. Vi har därvid samrått med informationsteknologiutredningen (U 1978:12) beträffande möjligheterna att använda teledata. Vi har också varit i kontakt med videogramutredningen (U 1977:05) beträffande videoskivan.

Kommittén, eller delar av kommittén, har gjort studieresor till Norge, Finland och Danmark för att studera där rådande förutsättningar för utgivning av stora uppslagsverk och för att undersöka om grundläggande förutsättningar för nordiskt samarbete finns.

2 Allmänt om uppslagsverk

2.1 Definition. Olika typer av uppslagsverk

Med uppslagsverk menas ett arbete som på ett överskådligt sätt sammanställer kunskaper inom olika ämnesområden eller inom ett visst fack. Ett sådant verk är inte avsett att läsas i en följd som en vanlig bok utan syftar i första hand till att tillhandahålla kunskaper och information som efterfrågas vid ett givet tillfälle.

Ett uppslagsverk kan ge svar på frågor av typen vem, vad, när, var, hur och varför. Det kan ge beskrivningar av olika ämnen. Det kan också förklara olika begrepp, företeelser och sammanhang.

Begreppet uppslagsverk brukar ofta användas i vid bemärkelse. I det allmänna språkbruket finns ingen skarp gräns mellan uppslagsverk och andra referensverk såsom ordböcker, biografiska verk, bibliografier (litteraturförteckningar) och olika typer av kataloger och årsböcker och andra handböcker.

Vårt uppdrag gäller dock endast *allmänna uppslagsverk*. Med detta menas verk som avser att ge en samlad översikt över alla kunskapsområden.

Den internationella beteckningen för uppslagsverk är *encyklopedi*. Ordet kommer från grekiskan (enkyklios

paideia) och betyder ”vetande som bildar en sluten krets”.

Även ordet *lexikon* — som egentligen betyder ordbok — brukar användas som beteckning på uppslagsverk. Det ingår också i titeln på många verk, ibland i sammansättningen konversationslexikon.

Termerna uppslagsverk, encyklopedi och lexikon har i praktiskt språkbruk fått delvis olika innebörd. De används ibland om olika typer av verk. Språkbruket är emellertid vacklande och begreppen hålls inte alltid isär. I det följande kommer vi att använda ordet uppslagsverk som ett samlingsbegrepp för olika typer av allmänna uppslagsverk.

Syftet med ett stort uppslagsverk styr i hög grad utformningen. Ett uppslagsverk kan inte bara användas som ett referensverk som besvarar frågor utan det kan också vara ett hjälpmedel för mer eller mindre systematiska studier. Dessa önskemål resulterar dock i delvis motstridiga krav på uppslagsverkets utformning.

Historiskt kan man med avseende på den redaktionella utformningen skilja mellan två olika typer av verk. I ett *alfabetiskt* verkfördelas kunskapsstoffet på olika nyckelord eller uppslagsord som sorteras i alfabetisk följd, medan i ett *systematiskt* verk materialet ordnas efter ämne. De systematiska verken var de vanligaste i äldre tid. Från 1700-talet har de alfabetiska verken dominerat.

Alfabetiska verk kan i sin tur utformas på olika sätt. Man kan skilja mellan två olika typer som historiskt motsvarar den tyska resp den angloamerikanska uppslagsbokstraditionen.

I den ena typen av verk betonas främst funktionen som referensverk. Syftet är att användaren snabbt ska kunna finna det ord eller ämne som söks och få en kortfattad och samlad beskrivning av det. Kunskapsstoffet är därför uppdelat på ett stort antal huvudsakligen mindre artiklar som löper i en obruten alfabetisk följd. Denna typ kan betecknas som ett *rent alfabetiskt verk*.

I den andra typen läggs större vikt vid kunskapernas sammanhang. Den består av ett mindre antal alfabetiskt ordnade stora artiklar och ett kompletterande index som ger hänvisningar till artiklarna. Denna typ kan betecknas som ett *tematiskt verk*.

Någon klar skiljelinje kan dock inte dras mellan dessa typer av verk, gränsen är flytande. Ett alfabetiskt verk kan sålunda innehålla översiktsartiklar som tillgodoser ett tematiskt intresse. Under senare tid har det dessutom blivit vanligare med olika blandformer. Det finns ”flerdelade” verk som innehåller en kombination av alfabetisk uppslagsdel och tematisk del.

2.2 En historisk översikt

Försök att sammanställa det mänskliga vetandet har gjorts i äldre tider och i olika kulturer. Den äldsta traditionen har Kina. I Europa utvecklades en encyklopedisk tradition under antiken och medeltiden. Det äldsta uppslagsverk som ännu finns bevarat är Plinius den äldres Historia Naturalis från 70-talet e Kr. Det behandlar främst naturvetenskapen.

Utmärkande för de äldre uppslagsverken är att de är uppställda efter systematiska principer. De europeiska verken skrevs genomgående på latin. Upphovsmännen var i regel filosofer och teologer som ville ge en sammanhängande och översiktlig beskrivning av tidens tro och vetande. Medeltidens uppslagsverk hade som konsekvens härav en religiös tendens.

En del av de äldre författarna hade ambitionen att utveckla ett kunskapssystem. Flertalet verk har dock karaktär av materialsamlingar. Dessa kunde vara mycket omfattande. Det gäller särskilt de kinesiska. Det största verk som någonsin gjorts anses vara ett kinesiskt verk i 12 000 handskrivna volymer från 1400-talet.

Under 1600- och 1700-talen började encyklopedierna ändra karaktär. Man gick alltmer över till den alfabetiska redigeringsprincipen från den systematiska som dittills hade dominerat. Verken började också i allt större

utsträckning ges ut på nationalspråken — i början engelska, tyska och franska — i stället för på latin. Det är under dennatid som det mångsidiga alfabetiska uppslagsverket av det slag som vi känner idag börjar växa fram.

Encyklopedierna riktade sig inte längre enbart till de högst bildade. De fick mer och mer karaktär av uppslagsverk för en bredare publik. Det var först under denna tid som encyklopedierna fick en nämnvärd spridning utanför de lärdas krets.

Uppslagsverkens framgångar hade samband med borgerskapets frammarsch och de nya vetenskapliga och politiska idéer som växte fram under denna tid. De naturvetenskapliga upptäckter som gjordes av bl a Galilei och Newton hade rubbat den av kyrkan bestämda världsbilden till förmån för en rationalistisk syn med tro på vetenskapens möjligheter och framåtskridandet.

Det utan jämförelse mest berömda uppslagsverket från 1600- och 1700-talen är det franska ”l’Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers” som gavs ut under åren 1751—80. Det är ett omfattande och mångsidigt kunskapsverk men det hade framför allt en idéhistorisk och politisk betydelse genom att det förmedlade och speglade upplysningstidens optimism och förnuftstro. Upphovsman var den kände författaren och filosofen Diderot och medredaktör matematikern d’Alembert. Bland medarbetarna märktes upplysningsfilosofer som Rousseau, Voltaire och Montesquieu.

Efter Diderots encyklopedi har stora uppslagsverk med opinionsbildande syfte varit ovanliga. I senare stora verk kom andra rent informativa syften i förgrunden. Detta gäller tex den brittiska — senare amerikanska — Encyclopaedia Britannica och den tyska Brockhaus. Dessa sinsemellan mycket olika verk kan sägas representera två olika traditioner.

Encyclopaedia Britannica, som är det äldsta uppslagsverk som fortfarande ges ut, kom första gången ut 1768—71. Det är den främsta företrädaren för den angloamerikanska encyclopeditraditionen som kännetecknas av verk med relativt få men omfångsrika artiklar som ofta har karaktär av vetenskapligt grundliga avhandlingar skrivna för en akademiskt bildad publik.

Däri skiljer det sig från Brockhaus som är den främsta företrädaren för det tyska s k konversationslexikonet. Brockhaus första utgåva från 1796—1808 vände sig främst till en borgerlig, bildad publik. Den hade en stark men inte entydig inriktning på humanistiska ämnen. Den gav också relativt stort utrymme åt aktuellt stoff.

Brockhaus och andra tyska konversationslexika kännetecknas av att materialet är uppdelat på ett stort antal mindre artiklar. Det vänder sig också till en vidare krets än den angloamerikanska encyklopedin och har i högre grad en folkbildande ambition.

Brockhaus kan i idéer och ämnesval också ses som en reaktion mot upplysningstidens rationalism och kritiska hållning. Den representerar ett mindre nyttoinriktat bildningsideal än Diderots encyklopedi.

Brockhaus innebar ett genombrott för den moderna uppslagsboken. Den utkom i bearbetade översättningar på flera språk, bl a danska och svenska. Här kan också nämnas att det äldsta amerikanska verket Encyclopedia Americana och den engelska Chambers’s Encyclopaediaursprungligen var bearbetningar av Brockhaus. De utvecklades senare till självständiga nationella standardverk.

Brockhaus har också på ett mer långsiktigt sätt påverkat uppslagsboksutvecklingen i andra länder under 1800-talet. Det gäller särskilt de nordiska länderna, där man nästan helt anammade konversationslexikonets princip.

En delvis annan tradition representeras av de franska uppslagsverk som i mitten av 1800-talet började ges ut av det då nybildade förlaget Librairie Larousse. De kännetecknas av ett mycket stort antal småartiklar och ett starkt ordboksinslag.

Under andra hälften av 1800-talet utvecklades uppslagsböckerna alltmer till universella kunskapsverk som lade tonvikten på faktamaterial och allsidigt innehåll. Sålunda breddades Brockhaus till nya ämnesområden, bl a under inflytande av det nya Meyers konversationslexikon som lade stor vikt vid naturvetenskap och teknik.

Det var också under denna tid som stora självständiga uppslagsverk började ges ut även i mindre språkområden. Under slutet av 1800-talet kom bl a de första upplagorna av Winkler Prins i Holland, Nordisk Familjebok i Sverige och Salmonsens Konversationsleksikon i Danmark samt något senare Aschehougs Konversasjonsleksikon i Norge och Tietosanakirja i Finland.

Uppslagsbokens starka expansion under senare delen av 1800-talet kan till stor del förklaras av den stigande utbildningsnivån och av att kunskapsstoffet — och därmed människornas behov av kunskaper — hade ökat kraftigt genom industrialismen och den snabba vetenskapliga utvecklingen, särskilt inom naturvetenskaperna. Till den starka inriktningen på faktamaterial bidrog säkerligen den allt starkare akademiska ämnesspecialiseringen.

Expansionen fortsatte långt in på 1900-talet. Det gavs ut allt fler stora verk i allt fler språkområden, samtidigt som de äldre verken kom ut i nya upplagor. Kunskapsstoffets snabba tillväxt och förändring gjorde det dock alltmer komplicerat att producera uppslagsverk och att förnya materialet. Större krav ställdes på kontinuitet i utgivningen.

Strävan efter nationell och språklig identitet har sannolikt i många fall varit en extra drivkraft att göra uppslagsverk. Under 1800-talet och långt in på 1900-talet fanns det flera verk som genom sitt omfång och sin inriktning gjorde skäl för beteckningen nationalencyklopedi. Det mest utpräglade exemplet torde vara Enciclopedia Italiana från 1929—60.

Som framgått ovan har den moderna uppslagsboken till skillnad från vissa äldre verk ingen uttalad ambition att påverka eller bilda opinion. Det är dock oundvikligt att framställningen färgas av upphovsmännens värderingar. Ett stort uppslagsverk speglar sin tids vetande och bildningsideal och även dess allmänna värderingar. Däremot speglas mer sällan dess motsättningar och skilda värderingar.

Det finns dock verk som också syftar till att påverka. Det rör sig i regel om officiella verk som företräder en viss regim och dess ideologiska värderingar. Det mest kända torde vara den stora sovjetencyklopedin, Bolsjaja Sovjetskaja Entsiklopedija.I Tyskland under nazismen var den påbörjade 8 uppl av Meyers starkt nazistorienterad, vilket ledde till att förlaget tvingades upphöra efter kriget. Utgivningen av verket gick senare över i andra händer.

Den tidigare nämnda Enciclopedia Italiana som tillkom under Mussolinis tid anses i motsats till Meyers 8 uppl i huvudsak vara ett seriöst och kvalificerat verk. Vissa områden som politik och ideologier har dock en klar fascistisk tendens. Dessa områden fick också en helt annan karaktär i de supplement som gavs ut efter kriget.

Under första hälften av 1900-talet blev utgivningen av stora uppslagsverk alltmer institutionaliserad; den sköttes i större utsträckning än tidigare av specialiserade förlag. Detta kan förklara att utgivningen under denna tid — om man bortser från vissa effekter av politiska omvälvningar — var relativt stabil.

Under de senaste årtiondena har däremot relativt stora förändringar skett. Som kommer att framgå av redovisningen av stora uppslagsverk i olika länder ges flera klassiska uppslagsverk inte längre ut, medan andra har ändrat karaktär och nya mer moderna verk har tillkommit.

Dessa förändringar är till stor del en följd av förändringar av de allmänna marknadsförutsättningarna och den tekniska utvecklingen inom bokbranschen. Under trycket av en ökande konkurrens från andra produkter och större krav på lönsamhet har många verk fått en ny utformning för att anpassas till de nya förutsättningarna. Bildteknikens utveckling och färgbildens genombrott har medfört att det under senare tid i olika länder givits ut många rikt illustrerade uppslagsverk som använder bilden som konkurrensmedel. Det kan vara frågan om allt från ett dekorativt bildmaterial till ett medvetet användande av bilden som uttrycksmedel.

En bidragande faktor till förändringarna är vidare kunskapsstoffets snabba förändring. Uppslagsverkens livslängd har blivit kortare. De behöver förnyas oftare och på ett mer genomgripande sätt än tidigare.

En annan viktig tendens på uppslagsboksmarknaden liksom beträffande andra typer av bokverk är att

internationellt samarbete mellan olika utgivare har ökat under senare år. Detta samarbete som främst består i utbyte av redaktionellt material gäller i första hand illustrationer, men har även betydelse för textutformningen. Direkt översättning och anpassning av texter och även hela verk förekommer också.

2.3 Tillgången på stora uppslagsverk i olika länder

Jämför bilaga 2 som innehåller en sammanställning av de verk som nämns i texten.

I *USA* finns det på marknaden ca 35 allmärma uppslagsverk, varav en del främst är avsedda för barn och ungdom. De största är Encyclopaedia Britannica, Encyclopedia Americana och Collier's Encyclopedia.

Det allra största verket är Britannica vars 15 uppl från 1974 omfattar 30 band med ca 33 000 sidor och ca 260 milj nedslag. Detta verk som i början av seklet övergick i amerikansk ägo har en internationell inriktning, medan Americana har en starkare betoning på amerikanska förhållanden. Det nyaste stora amerikanska verket är Collier's som kännetecknas av en mer journalistisk utformning och en starkareinriktning på aktuellt stoff.

Bland övriga verk kan nämnas World Book Encyclopedia som är det mest sålda amerikanska uppslagsverket. Det räknas som ett verk för ungdom men är också användbart för vuxna.

De flesta stora amerikanska verk har — till skillnad från de europeiska — traditionellt en tematisk utformning med ett mindre antal stora artiklar och ett kompletterande index. Den senaste upplagan av Britannica är dock redigerad på ett delvis nytt sätt. Den består av tre delar: en "Propaedia" i ett band som är en systematisk översikt över vetandet, en "Macropaedia" i 19 band med ca 4 000 stora artiklar och en "Micropaedia" i 10 band som innehåller ca 100 000 små artiklar och samtidigt fungerar som index till Macropaedia.

Flera stora amerikanska verk förnyas genom s k fortlöpande revidering. Supplementband förekommer sällan och nya genomarbetade upplagor ges ut med långa intervall. Mellan upplagorna gör man partiella revideringar och sänder årligen ut nytryck av hela verket. Flertalet verk kompletteras också med årsböcker.

I *Storbritannien* är tillgången på stora uppslagsverk betydligt sämre. Det brittiska standardverket Chambers's Encyclopaedia, vars senaste upplaga omfattar ca 12 500 sidor, har åtminstone tillfälligt försvunnit från marknaden. De nyare brittiska uppslagsverken är klart mindre.

Den brittiska marknaden försörjs dock också med amerikanska verk, av vilka en del har mycket material om brittiska förhållanden. Motsvarande gäller också för länder som *Australien* och *Kanada*.

Den *västtyska* marknaden domineras av de stora klassiska verken Brockhaus och Meyer som under skiftande namn och öden men ändå regelbundet har givits ut i nya omarbetade upplagor. De senaste fullbordade upplagorna som båda kommit under 1970-talet är Brockhaus Enzyklopädie (17 uppl) i 24 band med ca 20 000 sidor och Meyers Enzyklopädisches Lexikon (9 uppl) i 25 band med ca 22 000 sidor. Dessa verk har en rent alfabetisk uppställning med ett stort antal uppslagsord och en inriktning på koncentrerad information.

Numera ges verk under namnet Meyer ut både i Västtyskland och *DDR* (jfr sid 15), i det senare landet med titeln Meyers Neues Lexikon. Detta verk har under 1970-talet utkommit i en andra upplaga om 18 band.

I *Frankrike* domineras utgivningen av förlaget Larousse som har ett helt sortiment av uppslagsverk av olika typ och storlek. De två största är Grand Larousse Encyclopédique från 1960-talet och det nya La Grande Encyclopédie Larousse i 21 band. Det sistnämnda är ett tematiskt verk. Hela textmassan är fördelad på ett litet antal blockartiklar. Det sista bandet innehåller index med hänvisningar till blockartiklarna.

Bland övriga stora franska verk kan nämnas Encyclopaedia Universalis i 20 band från början av 1970-talet som i sin uppläggning påminner om Encyclopaedia Britannica. Tidigare har också utkommit ett stort anlagt systematiskt verk i 21 band, Encyclopédie Française.

Standardverket i *Sovjetunionen* är den stora officiella sovjetencyklopedin Bolsjaja Sovjetskaja Entsiklopedija,

som har kommit ut i entredje aktuell upplaga på 30 band. Verket kompletteras med en årsbok. Stor vikt läggs vid ekonomiska, tekniska och industriella ämnen.

Den tidigare nämnda Enciclopedia Italiana räknas fortfarande som standardverk i *Italien*. Den utkom i 36 band under åren 1929—39 och har sedan kompletterats med Supplement fram till 1960. Hela verket omfattar mer än 40 000 sidor. Det är berömt bl a för sitt omfattande och kvalificerade bildmaterial, men är naturligtvis numera till stora delar föråldrat. Det största aktuella italienska verket heter Grande Dizionario Enciclopedico UTET och omfattar 20 band.

Standardverket inom den *spanskspråkiga* världen är det mycket omfattande Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana (ofta kallad Espasa) som utkom i 80 band under åren 1905—33. Det har sedan kompletterats med supplement fram till slutet av 1960-talet. Hela verket omfattar mer än 100 000 sidor och torde vara det största verk som utgivits under 1900-talet. Bland aktuella spanska verk kan nämnas Gran Enciclopedia Rialp som är ett tematiskt verk i 24 band.

Bland mindre språkområden bör nämnas det *holländska*. Där finns flera stora uppslagsverk av olika typ. Standardverket är det tidigare nämnda, rent alfabetiska verket Winkler Prins som under 1970-talet har kommit i en 7 uppl om 20 band. Bland nyare verk kan nämnas Spectrum Encyclopedie i 24 band som är ett tematiskt verk med blockartiklar och index av samma typ som ovan nämnda Larousse.

I *Norden* har Danmark och Sverige de äldsta traditionerna på detta område men idag är det endast Norge och Finland som ger ut stora uppslagsverk. I *Danmark* hade Gyldendal omkring år 1970 långt framskridna planer på att ge ut en ny upplaga av det danska standardverket Salmonsen. Planerna måste dock skrinläggas.

I *Norge* har de två största förlagen Aschehoug och Gyldendal tillsammans bildat ett särskilt förlag — Kunnskapsforlaget — som nu har ett nytt stort uppslagsverk under utgivning. Det heter Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon och baseras delvis på de båda förlagens tidigare verk. Utöver detta verk finns det en handfull mindre flerbandsverk på den norska marknaden.

Store Norske Leksikon kan betecknas som ett traditionellt alfabetiskt verk. Det ska innehålla ca 150 000 artiklar och ett index med ytterligare 150 000 sökord. Det ska ges ut i 12 band med ca 10 000 sidor. Textmassan beräknas omfatta 85 miljoner nedslag. Hittills (maj 1980) har 8 band kommit ut.

Bland de nordiska länderna har *Finland* den största utgivningen av allmänna uppslagsverk. De stora förlagen Otava och Werner Söderström ger f n ut var sitt stort uppslagsverk. Båda verken är tematiska och bygger på utländska förlagor — franska Larousse resp holländska Spectrum. Därutöver finns 5—10 aktuella flerbandsverk av olika slag på marknaden.

Otavan Suuri Ensyklopedia (Otavas stora encyklopedi) ges ut i 12 bandGes även ut i en 24-bandsversion med identiskt innehåll. med totalt ca 10 000 sidor och 90 miljoner nedslag. Verket består av 5 000 blockartiklar och en indexdel med ca 350 000 uppslagsord. Hittills (maj 1980) har 8 band givits ut.

Spectrum Tietokeskus (Spektrum faktacentral) ges ut i 16 band medtotalt ca 10 000 sidor och 80 miljoner nedslag. Antalet blockartiklar är 9 000 och indexdelen innehåller ca 350 000 uppslagsord. Hittills har 11 band kommit ut.

Båda verken är mindre än sina förlagor. Å andra sidan har indexdelarna bearbetats och utvecklats. Otava har fört in självständiga småartiklar i index och Werner Söderström har byggt ut antalet hänvisningar. Båda verken är rikt illustrerade.

2.4 Uppslagsverk i Sverige

Jfr bil 3 som innehåller en förteckning över Svenska allmänna uppslagsverk.

2.4.1 *Historik*

Den allmänna uppslagsboken fick sitt genombrott i Sverige under andra hälften av 1800-talet under stark påverkan av det tyska konversationslexikonet. Tidigare hade bl a en bearbetad översättning av Brockhaus givits ut. Som det första självständiga svenska verket räknas P G Bergs Svenskt konversationslexikon från mitten av seklet.

Det första stora uppslagsverket var dock Nordisk Familjebok som började ges ut år 1875 av boktryckaren Christian Gernandt. Ursprungligen hade man planerat sex band men det blev 20. Projektet räddades bl a av att staten i mitten av 1880-talet beviljade ett anslag på 25 000 kr med hänsyn till verkets stora "fosterländska" betydelse.

Det klassiska svenska uppslagsverket är Nordisk Familjeboks 2 uppl — i bl a "ugglebanden" — i 38 band från 1903—26. Det var den första genomillustrerade svenska uppslagsboken och är det hittills största uppslagsverk som utgivits i Sverige. Det har fortfarande värde genom sitt historiska och biografiska material och sina ofta personligt skrivna artiklar.

Under 1920-talet utkom också medelstora verk som Nordiskt Konversationslexikon och Bonniers Konversationslexikon samt mindre, koncentrerade verk som Tidens lexikon och Norstedts uppslagsbok.

Under mellankrigstiden upplevde uppslagsboken framgångar som aldrig tidigare. Det kan delvis bero på folkbildningsverksamhetens utveckling under denna tid. Man lyckades nå den växande skaran av bokköpare och bokläsare.

De flesta svenska uppslagsverken hade en löpande alfabetisk uppställning med ett relativt stort antal artiklar av skiftande längd. Det fanns dock exempel på andra typer av verk. Omkring 1930 gav Bonniers ut ett systematiskt verk Kunskap, universitet för alla. Senare kom Natur och Kulturs Kunskapens Bok som innehåller längre översiktliga artiklar som kompletteras med en uppslagsdel med register.

De olika upplagorna av Nordisk Familjebok hade givits ut av mindre och specialiserade förlag. Andra uppslagsverk gavs ut av förlag som Bonniers, Natur och Kultur, Åhlén & Åkerlund, Tiden och Norstedts. Den största uppslagsboksproducenten blev dock Förlagshuset Norden som bildades år 1931 för att utge Svensk Uppslagsbok. År 1942 övertog förlaget rättigheterna till Nordisk Familjebok.

Det första årtiondet efter andra världskriget var den senaste stora utgivningsperioden för stora uppslagsverk i Sverige. Då utkom SvenskUppslagsbok 2 uppl och Nordisk Familjeboks 4 uppl. Då slutfördes också utgivningen av 2 uppl av Bonniers Konversationslexikon. Under den tiden planerades också ett — senare visserligen skrinlagt — projekt om utgivning av en svensk encyklopedi i samarbete mellan Bonniers, Norstedts, Gleerups och Svenska akademien.

Denna utgivning kompletterades under åren efter 1955 med en livlig utgivning av medelstora verk. Då kom den sista upplagan av Kunskapens Bok samt de nya verken Focus, Lilla Uppslagsboken och — i början av 1960-talet — Bonniers Lexikon. Under denna period utkom också Fakta som är det största svenska systematiskt uppställda verket efter kriget.

Svensk Uppslagsboks 2 uppl i 32 band från 1947—55 är det senaste stora svenska uppslagsverket. Det har en traditionell alfabetisk uppställning och omfattar ca 21 000 sidor och 190 000 uppslagsord. Den samlade textmassan omfattar ca 125 miljoner nedslag. Jämfört med Nordisk Familjeboks 2 uppl är detta verk mer inriktat på neutral presentation och faktainnehåll.

Nordisk Familjeboks 4 uppl i 22 band från 1951—55 är en kraftigt nedbantad version av tidigare upplagor och kan inte betraktas som ett stort uppslagsverk.

Sedan 1955 har inget stort uppslagsverk givits ut i Sverige. Förlagshuset Norden förberedde under 1960-talet en tredje upplaga av Svensk Uppslagsbok, men fick senare överge dessa planer av ekonomiska skäl.

I mitten av 1960-talet kunde dock tillgången på olika slags uppslagsverk fortfarande betraktas som god. Sedan har situationen kraftigt försämrats. År 1973 utsåldes kvarvarande upplagor av Svensk Uppslagsbok och Nordisk Familjebok. Samtidigt slutsåldes Bonniers Lexikon och idag är Lilla Uppslagsboken under utförsäljning. Det enda av de ovan nämnda verken som fortfarande ges ut och hålls aktuellt är Focus.

Förutom ett antal mindre verk har det endast givits ut ett nytt svenskt allmänt uppslagsverk under 1970-talet, nämligen Bra Böckers Lexikon. Helt nyligen har ett nytt verk, Media, börjat ges ut. Inget av dessa verk kan dock betecknas som ett stort uppslagsverk.

I detta sammanhang kan också nämnas att Bonniers under senare år gjort ett marknadstest för att undersöka efterfrågan på ett stort uppslagsverk. Testet gällde en svensk version av Otavas stora encyklopedi med franska Larousse som ursprunglig förlaga. Testet har dock inte lett till något beslut att producera verket.

Som framgår av denna redovisning gäller de i avsnitt 2.2 skisserade allmänna förändringarna på uppslagsmarknaden i hög grad också Sverige. Här har dock förlusten av äldre verk varit större än på andra håll och till skillnad från i flera andra länder har det inte kommit något nytt verk som ersatt de gamla.2.4.2 *Aktuella uppslagsverk*

Förutom ett antal enbandslexika och andra mindre verk (se bilaga 3) finns det på den svenska marknaden idag tre aktuella medelstora verk.

Bra Böckers Lexikon, som delvis bygger på det danska Lademanns Leksikon, ges ut av Bokförlaget Bra Böcker i Höganäs. Det har en rent alfabetisk utformning. Det ges ut i 25 band med totalt 8 800 sidor och har ca 100 000 uppslagsord. Verket kännetecknas bl a av sitt rika färgbildsmaterial. Det kan trots sin volym inte betecknas som ett stort uppslagsverk. Textmassan kan uppskattas till 40 miljoner nedslag. Hittills (maj 1980) har 22 band kommit ut. Priset för verket är idag ca 2 000 kr inkl moms.De enskilda banden kan genom förlagets bokklubb köpas i bokpaket som också innehåller två vanliga böcker. Priset för ett sådant paket är idag 87 kr.

Focus som ges ut av Almqvist & Wiksell inom Esseltekoncernen är ett svenskt originalverk. Det kan betecknas som en kombination av alfabetiskt och tematiskt verk. Det omfattar ett grundlexikon om 6 band med ca 4 400 sidor samt 5 specialband i olika ämnen. Grundlexikonet innehåller förutom 28 000 uppslagsord ett antal blockartiklar och ett index med ca 130 000 hänvisningar. Antalet nedslag är ca 20 miljoner. Focus kännetecknas av att bilden får en utpräglat pedagogisk roll, t ex som integrerad del i blockartiklarna. Utgivningsrätten till Focus har sålts till ett 10-tal andra länder. Grundlexikonet kostar idag ca 2 000 kr, medan kontantpriset för hela verket är ca 3 730 kr inkl moms.

Media som hittills utkommit i fyra av 15 planerade band beräknas omfatta 3 000 sidor. Verket är uppbyggt kring ca 1 350 temaartiklar som löper parallellt med en uppslagsdel med ca 40 000 uppslagsord. I temaartiklarna ges bilden en pedagogisk funktion i samspel med texten.

Media är ett internationellt samarbetsprojekt där det svenska företaget Lidman Produktion svarar för de internationella bildsidorna. Verket ges sedan ut i olika länder — hittills Sverige, Norge och Finland — av särskilda förlag som själva svarar för sin uppslagsdel (i Sverige Bonniers). Priset är idag vid köp genom bokklubb 129 kr/band eller totalt 1 935 kr. Bokhandelns Cirkapris är 195 kr/band, dvs totalt 2 925 kr.

2.4.3 *Specialuppslagsverk*

Även tillgången på specialuppslagsverk är relativt dålig i Sverige. Den varierar dessutom kraftigt mellan olika sektorer. Den bästa tillgången finns inom musik och andra konstnärliga och humanistiska ämnen.

Bland specialuppslagsverk bör i första hand nämnas den nyligen fullbordade 2 uppl av Sohlmans Musiklexikon (som också ges ut i Finland och Norge) i fem band om totalt ca 4 000 sidor och Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid som under åren 1956—78 gavs ut i 22 band om totalt ca 7 000 sidor. Vidare finns Focus tematiska delar Människan, Tekniken och Materien (som är de största aktuella verken inom denna sektor) samt Konsten. Förutom de nämnda verken finns i huvudsak endast enbandsverk på den svenska marknaden.

Som specialuppslagsverk kan också räknas Svenskt BiografisktLexikon. Detta är ett stort anlagt och mycket ambitiöst projekt som startades i privat regi och som sedan 1962 drivs av en för ändamålet bildad statlig myndighet. Hittills har 22 av planerade 35 band à 800 sidor kommit ut. SOU 1980: 26 3 Behovet av ett stort uppslagsverk 3.1 Kunskaps- och informationsförmedling Ett demokratiskt samhällssystem förutsätter att individer och grupper kan kommunicera med varandra och att människor kan granska argu- ment och förslag i den offentliga debatten på ett kritiskt och välinfor- merat sätt. Det ställs idag höga krav på att individen ska kunna orien- tera sig i tillvaron genom att förstå och bedöma de företeelser och pro- cesser som omger henne. Det mänskliga vetandet ökar i ett accelererat tempo. Samhällsut- vecklingen avkastar ständigt nytt kunskapsstoff. Man uppskattar att det samlade kunskapsstoffet flerdubblas under en generation. Det ökade vetandet har medfört förändringar som påverkar och ra- dikalt förändrar människans fysiska, sociala och kulturella miljö. I takt med denna utveckling har samhället blivit alltmer komplicerat och svårt att överblicka. Kunskaper om tekniska, naturvetenskapliga, ekonomiska och socia- la förhållanden blir därför —— liksom kunskaper om historiska skeen- den, politiska och religiösa ideologier, konstnärliga strömningar och främmande kulturer - alltmer nödvändiga för att den enskilda män- niskan ska kunna förstå och bedöma sin omgivning. Det finns naturligtvis också andra viktiga skäl till att människor sö- ker kunskaper. Det kan helt enkelt röra sig om nyfikenhet och Vetgirig- het eller personligt intresse för ett område. Parallellt med det ökade informationsutbudet har utbildningen byggts ut kraftigt. Den obligatoriska utbildningen har gjorts längre, samtidigt som högskolan har expanderat och öppnats för nya grupper. Vuxenutbildningen har också kommit att omfatta allt större grupper. Studier bedrivs inte bara inom det allmänna utbildningsväsendet. I Sverige har sedan lång tid tillbaka folkrörelser och politiska och fackli- ga organisationer svarat för betydande bildningsinsatser. Ett av målen för det samlade utbildningsväsendet är naturligtvis att ge kunskaper som förbereder för arbetslivet. Men det finns också andra, mer ideella mål. Ett viktigt syfte med utbildningen i skolan är att ge eleverna en fond av kunskaper, insikter och erfarenheter för en god allmänorientering i samhället och tillvaron. Samhället tillförs också. ständigt ny information via press, radio och tv samt böcker och tidskrifter. l detta sammanhang spelar folkbiblio-24 Behovet av ett stort uppslagsverk sou 1980: 2a teken en viktig roll. Utnyttjandet av biblioteken har ökat snabbt under de senaste årtiondena. 3.2 Det stora uppslagsverkets roll Ett stort uppslagsverk har en viktig uppgift att fylla i kunskaps- och informationsförmedlingen. Det är ett medium bland andra med sina egna fördelar och begränsningar. Det är utformat för att användas snabbt och vid behov och för att ge den kunskap och information som användaren vid ett givet tillfälle efterfrågar. Uppslagsverket är däremot på grund av sin långa produktionstid inte lämpat för att sprida dagsaktuell information. Det är inte heller särskilt lämpat som opinionsbildare. Genom att de mest slagkraftiga och utnyttjade medierna såsom ra- dio, tv och dagspress är starkt inriktade på aktualitet och snabb infor- mation blir behovet av fördjupad information ofta otillräckligt tillgo- dosett. Informationen når mottagaren i en strid och osorterad ström. Försök till fördjupning och bakgrundsbeskrivning görs ibland men kan på grund av det begränsade utrymmet inte ske i någon större ut- sträckning. Detta försvårar allmänhetens möjligheter att orientera sig i informationsflödet och förhålla sig kritisk till detta. I det stora uppslagsverket kan man sammanställa det allmänna och grundläggande kunskapsstoffet på ett översiktligt och relativt utförligt sätt. Presentationen kan göras pedagogisk. Stoffet är dessutom till skillnad från innehållet i tex massmedierna hela tiden tillgängligt i sin helhet och är därigenom lätt åtkomligt för användaren. Genom att på detta sätt vidga den enskildes referensram i kontakten med omvärlden och andra medier kan det stora uppslagsverket fungera som ett effek- tivt redskap för orientering i informationsflödet. Det stora uppslagsverket kan också bidra till den samlade informa- tionsförsörjningen genom att ge hänvisningar till facklitteratur och andra källor. På detta sätt fyller det en viktig funktion även för mera avancerade informationsbehov. Det stora uppslagsverket kan vidare fylla luckor i informationsutbu- det, tex på områden där tillgången på fackböcker och specialverk är dålig. Detta är särskilt viktigt i ett litet språkområde som det svenska där den egna utgivningen av fackböcker är relativt liten och ojämn och där den utländska facklitteraturen endast i ringa utsträckning blir till- gänglig på det egna språket. Man brukar ibland skilja mellan informationsförsörjning och infor- mationsspridning. Ett stort uppslagsverk har, liksom tex biblioteken, i första hand en informationsförsörjande uppgift, dvs att tillhandahålla information som användarna söker, medan tex massmedierna främst har en aktivt informationsspridande funktion. Det bör här

betonas att det krävs ett uppslagsverk av betydande omfång för att den informationsförsörjande funktionen ska kunna fyllas. Det behövs dels ett stort antal upplagsord eller sökingångar, dels fylliga artiklar för att användarna ska vara någorlunda säkra påsou 1980: 26 Behovet av ett stort uppslagsverk 25 att finna den information de söker och dessutom få en tillräckligt ut- förlig, djupgående och pedagogisk presentation av ämnet. Tillgången på mindre och medelstora verk är —— som framgår av bi- laga 3 — i och för sig god. Dessa verk kan emellertid inte ensamma till- godose den informationsförsörjande uppgiften. Därutöver behövs ett stort verk som uppfyller högt ställda krav på allsidighet och djup. Vid en internationell jämförelse står Sverige idag mycket dåligt rustat i det- ta avseende. Som en illustration till hur informationsmängden kan avspegla sig kvantitativt i ett uppslagsverk kan nämnas att textmassan i Svensk Uppslagsbok som gavs ut under åren 1947-55 omfattar ca 125 miljo- ner nedslag medan det största aktuella verket Bra Böckers Lexikon har ca 40 miljoner nedslag. Svensk Uppslagsbok har ca 210()O sidor och materialet är fördelat på ca 190000 uppslagsord, vilket gör i genom- snitt nio uppslagsord per sida. 3.3 Behovet hos olika avnämargrupper 3.3.1 Inledning För att kunna fylla sin roll i informationsförmedlingen bör det stora uppslagsverket inte vända sig till någon speciell målgrupp. Det bör an- passas efter breda användargrupper med stort informationsbehov. Den största avnämargruppen när det gäller uppslagsverk är enskilda konsumenter som köper verket för privat bruk. Det finns naturligtvis en mångfald situationer när man har behov av att söka information och kontrollera sakuppgifter och orientera sig inom nya ämnen. Detta behov är dock mycket svårt att kartlägga. Särskilt för ett stort uppslagsverk måste man dock räkna med att en stor del av utnyttjandet sker inom undervisning, biblioteksväsen, för- valtning och näringsliv, framförallt på sådana institutioner som sysslar med kunskaps- och informationsförmedling. Många människor an- vänder uppslagsverk för privat bruk på bibliotek och skolor. På dessa och andra institutioner sker också en omfattande yrkesmässig använd- ning. För grupper som bibliotekarier, lärare och journalister är upp- slagsverk ett arbetsinstrument. Det stora uppslagsverket spelar genom sitt omfattande och mångsi- diga innehåll en särskilt stor roll i bibliotekens referensarbete. En stor del av de frågor som användarna antingen ställer till biblioteksperso- nalen eller själva aktivt söker svar på med hjälp av det material som biblioteken tillhandahåller kan lättast besvaras med hjälp av ett sådant verk. Det kan också fylla luckor i referensbeståndet. Flertalet bibliotek har inte möjlighet att tillhandahålla ett brett sortiment av referensverk. Ett stort uppslagsverk är också ett viktigt hjälpmedel i utbildningen. Det kan komplettera och ibland även ersätta läroböcker och andra stu- diemedel, bla vid olika typer av projektarbeten. Journalister och andra medarbetare i massmedier som ofta behöver orientera sig inom nya ämnesområden kan i det stora uppslagsverket26 Behovet av ett stort uppslagsverk SOU 1980: 26 hämta bakgrundsinformation som de behöver. Liknande behov finns naturligtvis även inom många andra yrken. Vi har valt att belysa behovet av ett stort uppslagsverk genom att närmare studera sektorer där användningen av uppslagsverk är särskilt betydelsefull. Vi har i det syftet genomfört intervjuer med företrädare för bibliotek, skolar och massmedier. Särskilt bibliotekarier som arbe- tar med referensarbete har stor kunskap och erfarenhet av hur upp- slagsverk används och vilka behov som finns. 3.3.2 Folkbiblioteken Varje kommun har ett eget folkbibliotekssystem, i regel med huvud- bibliotek och ett antal filialer. Det finns i dag 279 folkbibliotek i lan- det. Totala antalet utlåningsställen är drygt 2000. År 1978 uppgick folkbibliotekens bokbestånd till ca 35 miljoner volymer. Antalet hem- lån var 77 miljoner. Kostnaderna för inköp av böcker och andra me- dier uppgick till 126 milj kr, vilket gör 15 kr i genomsnitt per invånare. Referensarbete betecknar all form av informationsservice som bib- lioteken ger: litteratursökning, hjälp med frågor av alla slag, vägled- ning och rådgivning vid val av litteratur, orientering om bibliotekens hjälpmedel och böckernas uppställning rn m. Referenslitteraturen utgörs huvudsakligen av uppslagsböcker, bib- liografier och praktiska handböcker. Till referensmaterialet hör också tex kartor och bilder och litteratur utanför referensavdelningen som tidskrifter och standardverk i olika ämnen liksom även kataloger och vissa typer av officiellt tryck. 1 referensarbetet används naturligtvis också bibliotekens kortkataloger. Maskinell sökning i databaser, som redan har stor omfattning i de vetenskapliga biblioteken, kan under 1980-talet förutses bli av betydelse även i folkbiblioteken. Det är svårt att mäta referensarbetets omfattning. Antalet av besö- karna framställda frågor ger inget gott mått på hur mycket arbete som har lagts ned. Några kontinuerliga undersökningar görs inte heller. 1 anslagsframställningar och andra kontakter med myndigheter är det antalet boklån som räknas. Enligt en undersökning av 1970 års

rationaliseringsutredning vid folkbiblioteken krävde bibliotekens upplysningsarbete år 1971 ca en fjärdedel av bibliotekariernas samlade arbetstid. Man konstaterade också att denna verksamhet hade ökat högst betydligt i omfattning un- der en tioårsperiod och att antalet komplicerade frågor ökat. Det finns anledning att anta, att bibliotekens informationsfunktion har ökat i betydelse under 1970-talet i takt med den ökade satsningen på informationsförmedling på lokal nivå. Samstämmiga uppgifter från bibliotek som vi kontaktat visar att all- männa uppslagsverk spelar en stor roll i referensarbetet. Det styrks av undersökningar från danska bibliotek som visar att mer än hälften av allmänhetens frågor kan besvaras med hjälp av sådana verk (Axel An- dersen, Håndbøgernes hvor-står-det, sid 17, Köpenhamn 1969). 1 de flesta fall börjar man söka svaren i ett allmänt uppslagsverk. Det ärSOU 1980: 26 Behovet av ett stort uppslagsverk 27 dessa verk man går till när man söker orientering om ett ämne som man inte är förtrogen med. Detta gäller i särskilt hög grad när biblio- teksbesökarna själva söker bland referensverken. De mest användbara uppslagsverken i referensarbetet anges vara Svensk Uppslagsbok, Bonniers Lexikon och Focus. Svensk Uppslags- bok från 1947-55 används mycket trots sin ålder, främst tack vare omfånget och den enkla redaktionella utformningen. På områden som inte föråldras anses Svensk Uppslagsbok vara överlägsen senare verk, Även litteraturhänvisningarna är fortfarande värdefulla. Det är svårt att i de tillgängliga uppslagsverken hitta svar på frågor inom bl a politik och vissa naturvetenskaper. Särskilt det politiska ma- terialet föråldras snabbt och de aktuella verk som finns ger endast kortfattad information. Ofta måste svaren sökas i olika specialupp- slagsböcker. Tillgången på sådana är dock mycket olika inom olika ämnesområden. Den är god inom vissa väl avgränsade områden såsom musik, men relativt dålig inom tex naturvetenskaperna. En entydig biblioteksopinion visar att det i biblioteksverksamheten finns ett stort behov av ett nytt stort svenskt uppslagsverk. Ett sådant verk skulle väsentligt underlätta referensarbetet. De flesta bibliotek äger inte och har inte möjlighet att köpa in ett brett sortiment av ut- ländska verk, äldre verk, specialverk och annan referenslitteratur. Ett sådant sortiment skulle dessutom inte kunna täcka alla områden. Det sagda gäller i särskilt hög grad de mindre biblioteken som en- dast har möjlighet att skaffa sig ett mindre urval verk. Där skulle ett nytt stort uppslagsverk fylla många luckor och därmed i hög grad un- derlätta referensarbetet. De flesta kommunbibliotek är relativt små. Ca 75 procent av kommunerna har mindre än 30 000 invånare. Många av de mindre biblioteken är dessutom nya och har inte haft möjlighet att skaffa de äldre stora verk som fortfarande är användbara i många sammanhang. Det har framhållits från bibliotekshåll att ett traditionellt alfabetiskt verk med ett stort antal uppslagsord av skiftande längd bättre motsva- rar bibliotekens behov än ett verk med långa artiklar där man först måste gå till ett index. l den sistnämnda typen av verk måste man ofta söka svaret i flera olika artiklar. Ett verk med traditionell alfabetisk utformning är dessutom lättare att använda för en ovan sökare. Vikten av att artiklarna är försedda med litteraturhänvisningar har också betonats starkt av tillfrågade bibliotek. 3.3.3 Utbildningsväsendet Skolan och vuxenutbildningen Det finns idag ca 5 000 skolenheter inom grundskolan, varav närmare 1000 enheter har högstadium. Skolenheterna är organiserade i ca 1 400 rektorsområden. Antalet gymnasieskolor är ca 500. Kommunal vuxenutbildning förekommer i samtliga kommuner. I allmänhet är den knuten till gymnasieskola eller grundskola. Det finns ca 70 själv- ständiga vuxenskolenheter.28 Behovet av ett stort uppslagsverk SOU 1980: 26 I skolan finns närmare 1,4 milj elever, varav ca 1 miljon i grundsko- lan, drygt 200 000 i gymnasieskolan och ca 170 000 inom den kommu- nala vuxenutbildningen. Antalet anställda är drygt 100000 räknat i årsverken. Skolorna har i allmänhet särskilda skolbibliotek eller bokrum där huvuddelen av bokbeståndet är uppställt. Därutöver finns det ofta böcker i klassrum, ämnesrum/institutioner, bokförråd och lärarrum. Vid en del skolor är biblioteket integrerat med det lokala folkbibliote- ket resp en avdelning av detta. År 1978 beräknades bokbeståndet i skolbiblioteken uppgå till 28 milj volymer. Antalet hemlån var 18,5 miljoner. Medlen för bokinköp - exkl läromedel - skiljer sig kraftigt mellan olika skolor. Enligt en enkät till grundskolorna i 13 kommuner varierade anslaget till skolbib- lioteket mellan 5 och 40 kr per elev, med ett genomsnitt på 20 kr (Skola och folkbibliotek i samverkan, Rapport från kulturrådet 1978: 2). För gymnasieskolorna torde anslaget i regel vara högre. Ett stort uppslagsverk fyller olika funktioner i skolarbetet. Det be- hövs som referensverk på samma sätt som i folkbibliotekens referens- arbete. Det som ovan sagts om folkbibliotekens behov av ett sådant verk gäller därför också i viss utsträckning skolan. Ett stort uppslagsverk kan också användas som ett aktivt instrument i skolarbetet, t ex som hjälpmedel vid olika typer av projektarbeten och även som ett kompletterande

läromedel. Detta behov är dock svårt att kartlägga. Det beror på vilket arbetssätt som tillämpas och på vilka läromedel som används. I dessa avseenden ges utrymme för stora lo- kala variationer. Det finns dock vissa inslag i skolpolitiken som pekar på ett ökat behov av uppslagsverk. I den nya läroplanen för grundskolan rekommenderas sålunda att ett undersökande och experimentellt arbetssätt ges större utrymme. Eleverna ska bl a tränas i att formulera problem, själva söka relevant information samt kritiskt granska och värdera den. Samtidigt efter- strävas en individualisering så att varje elev - inom ramen för sam- manhållna klasser —- kan få undervisning och stöd i enlighet med sina behov. Detta kan innebära att olika elever får olika lång tid att lära in ett visst avsnitt. Det kan också vara fråga om en individualisering av kunskapsstoffet. Dessutom ges större möjligheter för lärare och elever att välja och gruppera kunskapsstoffet. Detta kan ske genom temastu- dier och projektarbeten som bl a syftar till fördjupning inom begrän- sade områden samt genom samlad undervisning över ärnnesgränserna. I enlighet med denna inriktning av skolarbetet ges läromedelsbe- greppet en vidare innebörd. Läromedlen kommer inte bara att omfatta material som produceras direkt för skolbruk utan även sådant material som används i samhället i övrigt och som tex finns representerat i skolbiblioteken. Ett stort allmänt uppslagsverk har flera fördelar som gör det an- vändbart i detta sammanhang, i första hand givetvis i gymnasieskolan och på högstadiet. Det är omfattande och täcker i princip alla kun- skapsområden. Det kan därför användas för såväl fördjupningsstudier inom olika områden som studier över ämnesgränserna. Det kan ocksåSOU 1980: 26 Behovet av ett stort uppslagsverk 29 användas efter individuella behov. Det har mot den angivna bakgrunden framhållits att ett nytt stort svenskt uppslagsverk kan bli ett viktigt hjälpmedel i det dagliga skolar- betet. Det är därför angeläget att ett sådant verk finns tillgängligt i skolbiblioteken. Detta gäller inte minst lärarna för vilka ett stort upp- slagsverk är ett arbetsverktyg. Behovet av ett stort uppslagsverk i skolarbetet varierar dock mellan olika ämnen. Det är främst inom allmänna orienteringsämnen som fy- sik, kemi och historia samt inom praktiskt yrkesorienterande ämnen som teknik och ekonomi som ett stort uppslagsverk är ett användbart hjälpmedel, medan det spelar en mindre roll för olika färdighetsämnen som matematik och språk. Behovet torde vara särskilt stort för vuxenstuderande inom såväl den kommunala vuxenutbildningen som i det fria folkbildningsarbe- tet. De som tex valt att återuppta sina studier på gymnasienivå har i regel större motivation och vilja att gå utöver kursplanen och söka kompletterande kunskap. De är dessutom mer vana vid ett självstän- digt arbetssätt. Därtill kommer att tillgången på läromedel är sämre inom vuxenutbildningen. l enlighet med kravet på ett förändrat arbetssätt är det en ambition hos ansvariga myndigheter att stimulera till en ökad användning av skolbiblioteken i undervisningen. Skolöverstyrelsen driver i det syftet ett projekt inom vilket man bl a genomfört en försöksverksamhet med några skolor i olika delar av landet (Biblioteket i grundskolan, Pro- blemanalys och förslag till åtgärder; SÖ, Sektionen för läromedelsfrå- gor, Skriftserie 1980: l). I rapporten konstateras att skolbiblioteken ännu inte har tillräckliga förutsättningar för att fungera som informationscentraler. En viktig orsak är den decentraliserade medieförvaringen inom skolan. Dess- utom konstateras att tillgången på faktalitteratur är dålig inom vissa ämnesområden. Från några skolor påpekas också bristen på lämpliga uppslagsböcker. Det visade sig bl a vara svårt att i tillgängliga verk fin- na lättlästa och pedagogiskt utformade faktatexter. I rapporten framhålls att med ett ökat inslag av självständig infor- mationssökning i skolarbetet ökar behovet av en samlingsplats för mediebeståndet. Eftersom alltfler kommuner tillämpar en rambudget för det totala medieanslaget ges samtidigt större utrymme för inköp av allmänlitteratur till biblioteket för medel som hittills uteslutande an- vänts för läromedelsinköp. Högskolan Högskoleutbildning bedrivs idag vid minst ett 30-tal olika universitet och andra högskoleenheter som är fördelade på sex högskoleregioner. Antalet studerande är ca 150 000. Utbildningen bedrivs inom institu- tioner och andra arbetsenheter, av vilka det idag finns ca 600. Biblio- tek finns inom varje högskoleenhet. Vid universiteten och vissa andra större högskoleenheter finns särskilda vetenskapliga bibliotek. Högskolan har under 60- och 70-talen kännetecknats av en stark ex-30 Behovet av ett stort uppslagsverk SOU 1980: 26 pansion. Utbildningen har öppnats för nya grupper av studerande, i första hand vuxna med erfarenheter från arbetslivet, samtidigt som den decentraliserats till nya orter. Ett stort uppslagsverk bör på olika sätt kunna fylla en viktig uppgift inom högskolan, inte minst med tan- ke på att högre studier och forskning bygger på ett fritt sökande efter kunskap. För de vetenskapliga biblioteken är behovet av ett sådant verk myc- ket stort. Äldre svenska uppslagsverk och utländska verk används fli- tigt av såväl personal

som besökare, inte bara för referensändamål utan också för studier och i samband med olika typer av projekt- och forskningsarbeten. I referensarbetet är uppslagsverkens litteraturhän- visningar av stor betydelse. Ett stort allmänt uppslagsverk är också användbart inom den grundläggande utbildningen. De studerande kan ha användning för ett sådant verk som kompletterande läromedel på samma sätt som elever i gymnasieskolan. Till särskilt stor användning kommer naturligtvis ett stort uppslagsverk i utbildningen i informations- och utbildningsyr- ken, främst bibliotekarier och lärare. För lärarna - liksom för studenterna —— ger ett stort uppslagsverk möjligheter till orientering inom andra ämnesområden. Överhuvudta- get är det stora uppslagsverkets ämnesbredd och tvärvetenskapliga ka- raktär viktiga för användningen inom högskolan eftersom de kan bi- dra till en bättre orientering över ämnesgränserna. 3.3.4 Andra avnämare Vid sidan av folkbiblioteken och utbildningsväsendet finns behov av ett stort uppslagsverk även inom många andra delar av yrkeslivet. Inom statlig och kommunal förvaltning och inom organisationer och företag har man ofta behov av att kontrollera uppgifter, hämta bak- grundsinformation och även orientera sig inom nya ämnesområden. Många institutioner har därför byggt upp särskilda referensbibliotek för sitt informationsbehov. En särskilt viktig sektor i detta sammanhang är pressen och andra massmedier. Dessa spelar en dominerande roll i informationsförmed- lingen och har därför själva ett stort informationsbehov. Större mass- medieföretag har ett eget referensbibliotek och ett klipparkiv. Dessa resurser används ofta när journalister och andra medarbetare snabbt behöver orientera sig inom nya ämnesområden eller när de behöver sammanställa material som underlag för mer genomarbetade artiklar, reportage eller artikelserier. I dessa sammanhang är ett stort uppslagsverk naturligtvis i hög grad användbart. Det har framhållits att för denna typ av studie- och re- searcharbete krävs ett samspel mellan klipp» och bildarkiv, som mer direkt är anpassade efter det enskilda företagets behov, och olika typer av referensverk, bland vilka det stora uppslagsverket med sitt omfång och sin ämnesbredd intar en central ställning. En viktig del av det redaktionella arbetet är också att kontrollera sakuppgifter i det material som ska publiceras. Också för detta ända- SOU 1980: 26 Behovet av ett stort uppslagsverk 31 mål är - med tanke på materialets stora spännvidd och allmänna ka- raktär - ett stort uppslagsverk ett användbart hjälpmedel. Ett sådant verk måste dock vara någorlunda aktuellt för att kunna fylla denna funktion. Vidare kan nämnas att många massmedieföretag också ger en all- män referensservice inte bara i form av frågespalter och frågeprogram utan också i direkt kontakt med allmänheten. 3.4 Sammanfattande bedömning av behov och efterfrågan Vi har som ovan framhållits valt att belysa behovet av ett stort upp- slagsverk genom att närmare studera sektorer där användningen av uppslagsverk är särskilt betydelsefull. I föregående avsnitt har vi be- skrivit det behov som finns framför allt på institutioner som bibliotek och skolor. De uppgifter som vi har samlat in från olika tänkbara av- nämargrupper tillåter emellertid inte några generella slutsatser om de marknadsmässiga förutsättningarna för utgivning av ett nytt stort uppslagsverk. Vi har därför övervägt att göra undersökningar om olika gruppers - bl a hushållens - efterfrågan på ett stort uppslagsverk, dvs i vilken utsträckning man är beredd att köpa en viss typ av uppslagsverk till ett visst pris. Vi har emellertid medvetet avstått från att göra en sådan marknadsbedömning. Det uppslagsverk som kan bli resultatet av våra förslag i det följande kommer inte att kunna utbjudas på marknaden förrän tidigast under senare delen av l980-talet. Prisläget går tv inte att precisera. På förlagshåll har man dåliga erfarenheter av träffsäker- heten hos marknadsundersökningar rörande större bokverk. Vi bedö- mer att det inte finns några förutsättningar för att i ett fall som detta göra en någorlunda säker och korrekt prognos. Vi begränsar oss där- för till att redovisa några av de faktorer som i första hand kommer att bestämma efterfrågan på ett stort uppslagsverk. Behovet av ett stort uppslagsverk har starkt betonats av de inter- vjuade personerna, framförallt av företrädarna för biblioteken. Där- näst bör man kunna räkna med ett betydande behov inom utbildnings- sektorn med hänsyn till det växande studerandeantalet inom bl a vuxenutbildningen och utvecklingen mot ett mer undersökande och ex- perimentellt arbetssätt i undervisningen. Vad gäller den för uppslagestorleken avgörande faktorn, nämligen allmänhetens efterfrågan, är läget mera svårbedömt. Hushållens ökade köpkraft bör i och för sig ha bidragit till att den potentiella marknaden för stora verk har ökat, i synnerhet som det nu gått många år sedan ett stort uppslagsverk gavs ut. Vi erinrar om att Svensk Uppslagsbok på sin tid såldes i inte mindre än ca 250000 exemplar. Sedan dess har marknaden dock väsentligt förändrats. Framförallt har det uppstått en ökad konkurrens från nya produk- ter inom fritids- och mediesektorerna. Mycket talar för att denna pro- duktkonkurrens kommer att förstärkas under

80-talet, bla som en32 Behovet av ett stort uppslagsverk SOU 1980: 26 följd av ett hårdare ekonomiskt klimat. Detta kan leda till att konsu- menterna nöjer sig med de mindre uppslagsverk som alltid torde finnas att tillgå. Det är vidare möjligt att den långa tid som förflutit sedan de äldre stora verken gavs ut har lett till att stora konsumentgrupper vant sig av med att betrakta ett stort uppslagsverk som ett naturligt hjälpmedel i sökandet efter information. Sammanfattningsvis menar vi emellertid att det påvisbara behovet av ett nytt stort uppslagsverk inom olika samhällssektorer är tillräck- ligt stort för att motivera kraftfulla ansträngningar i syfte att åstad- komma ett sådant verk. Innan vi går över till att utforma våra förslag vill vi något beröra de kommersiella förutsättningarna för att idag ge ut och sprida ett stort uppslagsverk. l kap 4 redovisar vi en del allmän- na villkor och förhållanden som har betydelse därvidlag. SOU 1980: 26 4 Förutsättningar för utgivning och spridning av stora uppslagsverk 4.1 Bokbranschen 4.1.1 Allmänt Enligt en undersökning från statens pris- och kartellnämnd (Bokförla- gen, En jämförelse mellan 1970 och 1976; SPKs utredningsserie 1979: 3) uppgick år 1976 den totala försäljningen av allmänlitteratur till konsumentpris (exkl moms) till ca 900 milj kr. Antalet sålda exemplar beräknades till 50 miljoner. De två största förlagen är Albert Bonniers Förlag och Bokförlaget Bra Böcker. Bonniers är ett allmänutgivande förlag med bred utgiv- ning inom olika genrer, medan Bra Böcker främst är inriktat på stora verk och nyutgivning av skönlitteratur med marknadsföring genom bokklubb. De två största koncernerna är Esselte, vari bl a Almqvist & Wiksells Förlag, P A Norstedt & Söners Förlag och Focus Uppslags- böcker ingår, och Bonnierkoncernen som förutom Bonniers Förlag också innefattar Bokförlags AB Alba, Bokförlaget Forum och Wahlström & Widstrand (delägt). Bokhandeln har traditionellt varit den viktigaste försäljningskana- len för böcker. Under 1970-talet har bokklubbarna expanderat snabbt (det finns nu ca 30 bokklubbar i landet). Enligt en beräkning av de oli- ka kanalernas andel av den totala försäljningen av allmänlitteratur ut- tryckt i konsumentvärde svarade bokhandeln år 1976 för 37 procent mot 43 procent år 1970, medan bokklubbarna svarade för 26 procent, vilket kan jämföras med 9 procent år 1970. Under senare tid synes dock bokklubbsexpansionen ha avtagit. l takt med bokklubbarnas expansion har annan direktförsäljning kraftigt minskat i betydelse. Sålunda har andelen för försäljning ge- nom hembesök och postorder minskat från 23 till 13 procent mellan 1970 och 1976. När det gäller andra återförsäljare än bokhandeln - vilka svarar för ca 15 procent av försäljningen - har varuhusens andel av bokförsäljningen ökat något, medan Pressbyråns minskat. Bokbranschen hade fram till år 1970 dispens från bruttoprisförbu- det (se vidare avsnitt 4.2.2). Detta innebar att förlagen kunde föreskri- va vilket konsumentpris återförsäljarna skulle ta ut. Idag tillämpas inom branschen nettopriser (s k f-pris), på vilka återförsäljarna får be- 3 3334 Förutsättningar för utgivning och spridning... SOU 1980:26 räkna sina pålägg. Priskonkurrensen i detaljistledet har under en längre tid varit rela- tivt liten. En viss konkurrens — bl a i form av lockpriserbjudanden — har dock uppstått kring vissa populära titlar och kring vissa dyra bok- verk. Dessutom har en mer konsekvent lågprislinje tillämpats av vissa bokhandelskedjor, främst i storstadsområdena. Under senare år har dock priskonkurrensen blivit mer omfattande. 4.1.2 Uppslagsverk Utgivning av uppslagsverk har i regel varit koncentrerad till ett fåtal förlag. De viktigaste förlagen efter kriget har varit Förlagshuset Nor- den (med bla Svensk Uppslagsbok och Nordisk Familjebok), Bon- niers (med bla Bonniers Lexikon) och Almqvist & Wiksell (som intro- ducerade Focus). Mindre verk har utgivits av bl a Bokförlaget Natur och Kultur, Norstedts och Bernces Förlag. Som framgått av den tidi- gare framställningen (avsnitt 2.4) har nästan alla dessa förlag utom Focus minskat i betydelse som uppslagsboksproducenter. Den största utgivaren i dag är Bokförlaget Bra Böcker. De redaktioner som utarbetade Svensk Uppslagsbok, Nordisk Fa- miljebok och Bonniers Lexikon är sedan länge avvecklade. Redaktio- nen för Bra Böckers Lexikon är idag den största uppslagsverksredak- tionen i landet. Därutöver finns dock ett flertal stora fackboksredak- tioner av vilka några arbetar med mindre och medelstora verk. Som en illustration till behovet av redaktionella resurser för utgiv- ning av ett stort uppslagsverk kan tas Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon som nu ges ut i Norge av Kunnskapsforlaget. Det be- räknas omfatta 12 band om totalt ca 10 000 sidor. Textmassan beräk- nas utgöra 85 milj nedslag (vilket motsvarar ca två tredjedelar av tex- ten i Svensk Uppslagsbok) och bildandelen uppskattas till 15--20 pro- cent. Det finns tre huvudredaktörer, ca 30 anställda i redaktionen och tio i en ADB-avdelning. Vidare har man ca 400 regelbundna medarbe- tare och ca 1000 tillfälliga medarbetare för skrivning av artiklar, granskning, bildanskaffning och annat redaktionellt arbete. Förberedelsetiden för första bandet var ca tre

år, och utgivningsti- den beräknas också bli tre år. Detta är en relativt kort tid, vilket delvis kan förklaras av att verket bygger på Aschehougs och Gyldendals två tidigare - ännu ganska aktuella - uppslagsverk. Man använder data- teknik f ör att bättre kunna lagra och förnya det omfattande materialet. Det finns ingen tillförlitlig fortlöpande statistik över den totala för- säljningen av uppslagsverk i Sverige. Eftersom marknaden är liten och ofta domineras av ett fåtal verk kan försäljningen variera kraftigt från år till år. Det är däremot av intresse att se på tillgången på och försälj- ningen av enskilda uppslagsverk under olika perioder. Som framgått av avsnitt 2.4 var det en god tillgång på uppslagsverk under tidigare årtionden. Flera av dessa nådde mycket goda försälj- ningsresultat. Sålunda har Förlagshuset Nordens verk efter kriget till- sammans sålts i ca en miljon exemplar, varav Svensk Uppslagsbok svarade för ca 250 0()0 och Nordisk Familjebok för ca 300 000 exem- plar. De två första upplagoma av Focus grundlexikon (band 1-6) sål- des från starten 1958 fram till 1970 i mer än 200 000 exemplar och Bonniers Lexikon i ca 60 000. Under 1970-talet har marknaden dominerats av två medelstora verk. Antalet abonnenter på Bra Böckers Lexikon har tidigare beräk- nats till närmare 100 000, medan Focus under 1970-talet har sålts i mer än 100000 exemplar. Trots de goda försäljningsresultaten för dessa båda verk innebär dessa siffror en minskad försäljning av medelstora verk under 1970-talet, samtidigt som den tidigare betydande försälj- ningen av stora verk helt bortfallit. Uppslagsverk säljs huvudsakligen genom direktförsäljning och en- dast till en mindre del genom bokhandeln och andra återförsäljare. Detta gäller särskilt större och dyrare verk, som i stor utsträckning säljs på avbetalning. Sålunda sålde Förlagshuset Norden sina stora uppslagsverk uteslu- tande genom direktförsäljning, först huvudsakligen genom postorder men under den sista perioden främst genom hemförsäljning. Förlagets mindre verk har dock under 1970-talet även sålts genom bokhandeln. Bonniers Lexikon spreds till 95 procent genom hemförsäljning. Av Fo- cus säljs ca 85 procent genom hembesök och resten huvudsakligen ge- nom bokhandeln. Under 1970-talet har hemförsäljningens andel av uppslagsboksdist- ributionen minskat samtidigt som de större verken har försvunnit från marknaden. De enbandslexika och andra mindre uppslagsverk som idag finns på marknaden säljs i stor utsträckning genom bokhandeln, medan Bra Böckers Lexikon marknadsförs genom förlagets bokklubb. Det nya verket Media säljs genom Bonniers bokklubbar men distribue- ras också via bokhandeln. 4.2 Rättsliga förhållanden 4.2.1 Konsumentlagstiftning Eftersom uppslagsverk i stor utsträckning säljs genom hemförsäljning och ofta betalas på kredit finns det skäl att redovisa de lagar som gäller på dessa områden. Hemförsäljning är från konsumentpolitisk synpunkt en omdiskute- rad försäljningsform. Den anses vara påträngande och medföra stora risker för att konsumenterna gör oöverlagda köp. Man har därför in- fört en lagstiftning i syfte att ge konsumenterna ett visst skydd. Hemförsäljningslagen (1971: 238) ger konsumenten rätt att inom en vecka (den s k ångerveckan) ångra vissa köp, dvs avbeställa och låta köpet gå tillbaka. Lagen gäller vid yrkesmässig försäljning av lös egen- dom för enskilt bruk under förutsättning att köpeavtalet ingås vid sammanträffande med säljaren på annan plats än dennes fasta försälj- ningsställe, tex hemma hos köparen. År 1973 tillsattes en statlig utredning, -hemförsäljningskommittén (Ju 1973: 10), med uppgift att se över lagen. Kommittén har nyligen lämnat sitt betänkande (SOU 1979: 76) Ny hemförsäljningslag där man bl a föreslår att en lagfäst s k aviseringsplikt införs vid hemför- säljning. Förslaget innebär att en försäljare inte får göra hembesök utan föregående avisering och utan konsumentens samtycke. Kommit- tén föreslår också skärpta regler för ångerveckan, tex att denna även ska omfatta försäljning via telefon och att den ska börja löpa från le- veransdag istället för som idag från kontraktsdag. Vårt remissvar på hemförsäljningskommitténs förslag återges i bila- ga 5. I kapitel 8 redovisar vi vår syn på möjligheten att använda hem- försäljning och andra kanaler för försäljningen av ett stort uppslags- verk. I juli 1979 trädde en ny lag i kraft, konsumentkreditlagen (1977: 981), som bl a ersätter den gamla avbetalningslagen. Den före- skriver bl a att säljaren vid kreditköp ska ta ut en kontantinsats av kö- paren i enlighet med god sed på marknaden. Kontantinsatsen ska mot- svara minst 20 procent av varans kontantpris, om inte särskilda förhål- landen föranleder annat. Syftet med denna regel är främst att motver- ka att konsumenterna binder sig för betalningar som de får svårt att fullfölja. Den kan också förväntas innebära en spärr mot oöverlagda köp. Regeln lämnar dock visst utrymme för avvikelser med hänsyn till vad som är god sed på marknaden och till särskilda förhållanden som kan föreligga. Närmare riktlinjer för tillämpningen utformas av

kon- sumentverket, i första hand efter förhandlingar med berörda bransch- organisationer. I sista hand ankommer det på marknadsdomstolen att bestämma reglernas närmare innehåll. För stora bokverk gäller en lägre kontantinsats än för varor i all- mänhet. Enligt riktlinjer från konsumentverket behöver större kon- tantinsats än vad som motsvarar 10 procent av kontantpriset inte tas ut för bokverk vars kontantpris är högre än en femtedel av basbeloppet. Eftersom basbeloppet i maj 1980 är 14 900 kronor gäller denna regel f n för bokverk som kostar minst 3 000 kr. 4.2.2 Ndringsfrihetslagstiftning Konkurrensbegränsningslagen (1953: 603) innehåller förbud mot brut- toprissättning och anbudskarteller. Bruttoprisförbudet innebär att en företagare inte, för en företagare i ett senare försäljningsled, får före- skriva ett försäljningspris som inte får underskridas. Förbudet omfat- tar inte försäljning i kommission. Dispens från förbudet kan dock medges om konkurrensbegräns- ningen kan väntas bidra till kostnadsbesparingar som till väsentlig del kommer konsumenterna till godo eller om den i övrigt kan vara till fördel från allmän synpunkt. Hittills har endast fem ansökningar om dispenser bifallits, nämligen för böcker, noter, farmaceutiska specialiteter, strömming samt en på prov anordnad fasträkningsförsäljning av tidskrifter. Några av di- spensema (bl a för böcker) var tidsbegränsade. Ingen av dispensema är längre i kraft.SOU 1980:26 Förutsättningar för utgivning och spridning. . . 37 Även ett förfarande som formellt inte strider mot bruttoprisförbu- det ——t ex kommissionsförsäljning eller försäljning endast genom en egen försäljningsorganisation - kan fällas enligt konkurrensbegräns- ningslagen om det bedöms ha skadlig verkan. Fast prissättning genom kommissionsförsäljning tillämpas idag för dagspress och andra tidningar. Här bör nämnas att Almqvist & Wik- sell, sedan bokbranschens dispens upphävts, försökte upprätthålla ett kommissionssystem för försäljning av Focus. Detta anmäldes av ett KF-varuhus. Förlaget fälldes i marknadsdomstolen (1973) enligt klau- sulen om skadlig verkan. Konkurrensbegränsningslagen är nu föremål för översyn inom han- delsdepartementet. Konkurrensutredningen har lämnat ett förslag i be- tänkandet (SOU 1978: 9) Ny konkurrensbegränsningslag. Någon pro- position har dock ännu inte utarbetats. Utredningens förslag i brutto- prisfrågan innebär ingen reell förändring, utan kan snarare sägas utgö- ra en kodifiering av nuvarande praxis. 4.3 Nordiska förhållanden Vi har i det föregående redovisat förhållanden som har betydelse för möjligheterna att ge ut och sprida ett stort uppslagsverk i Sverige. För en diskussion av de förutsättningar som gäller är det också av intresse att se på förhållandena i de övriga nordiska länderna. Som tidigare framgått ges det idag ut stora uppslagsverk i Norge och Finland, medan Danmark liksom Sverige saknar ett sådant. Alla tre länderna har -till skillnad från Sverige - en stor utgivning av andra stora flerbandsverk såsom populärvetenskapliga verk, handböcker och skönlitterära verk av typ samlade skrifter. I Norge och Finland domineras denna utgivning av ett mindre antal förlag: i Norge av Aschehoug, Gyldendal Norsk Forlag, Cappelen samt det av de båda förstnämnda samägda Kunnskapsforlaget och i Finland av Otava, Werner Söderström, Welin+Göös och Tammi. Nästan alla dessa är allmänutgivande förlag med en bred utgivning inom olika genrer och försäljning genom olika kanaler, däribland hemförsäljning. De största utgivama i Danmark är Lademann och Gyldendal. Lade- mann är ett specialiserat bokklubbsförlag av samma slag som Bra Böcker, medan Gyldendal är ett allmänutgivande förlag. I Danmark spelar framför allt den fullsorterade bokhandeln en större roll i bok- distributionen än i de båda andra länderna. Försäljningen genom agenter är relativt liten, men den spelar en viktig roll för stora verk. I Finland säljs ca 90 procent av uppslagsverken genom agenter, för de stora verken är andelen ännu högre. Man har där ett ovanligt sys- tem för hemförsäljning. Förlagen -liksom andra företag - kan anli- ta ett antal fristående agenturer som har specialiserat sig på hemför- säljning av olika varor. De enskilda försäljarna har en lös anknytning till agenturerna och kan betecknas som egna företagare. En del av dem har specialiserat sig på böcker. De är legitimerade av förläggareföre- mngen.38 Förutsättningar för utgivning och spridning. . . sou 1980:26 I Norge spelar bokhandeln en större roll för försäljningen av stora verk, men denna försäljning är koncentrerad till lanseringsperioden när försäljningen är som störst. Sålunda svarade bokhandeln under första året för ca hälften av Store Norske Leksikons försäljning, me- dan försäljningen genom agenter två år efter lanseringen svarar för ca 80 procent. Verket har under de två första åren sålts i totalt ca S0 000 exemplar. I Norge sker ——främst under lanseringen —-— ett samarbete mellan förlag och bokhandel med postorderutsändningar. Det förekommer också i Danmark men i mindre skala. Vidare kan framhållas att i Norge en stor del av agenternas försäljning sker utanför hemmen, på tex mässor, militärförläggningar, skolor, universitet, särskilda

stånd i varuhus och på gågator. Detta gäller även i hög grad Finland. Framför allt i Norge och Danmark har böcker en särställning i fråga om näringsfrihets- och konsumentlagstiftning. Sålunda har bokbran- schen dispens från bruttoprisförbudet. I Finland finns ingen sådan di- spens, men där säljs stora verk i kommission, varför fasta priser kan tillämpas för denna typ av böcker. Den strängaste konsumentlagstiftningen har Danmark. Där finns sedan länge ett allmänt förbud mot uanmodet henvendelse. Detta innebär att en försäljare inte — utan att ha blivit anmodad härom - personligen eller per telefon får kontakta en konsument i bostaden, på arbetsplatsen eller på annat ställe dit det inte är allmänt tillträde. La- gen gör dock undantag från detta förbud för böcker, tidningsabonne- mang och försäkringar. Böckernas undantagande från förbudet har vid flera tillfällen ifrå- gasatts av konsumentpolitiska skäl, senast i ett lagförslag år 1977. Det- ta ledde till en omfattande debatt, där bl a bogudvalget - en av kul- turministeriet tillsatt kommitté - uttalade sig mot den föreslagna för- ändringen. Man framhöll bl a att hemförsäljning av böcker har bety- delse för möjligheterna att ge ut större verk som kräver längre försälj- ningstid och menade, att det nödvändiga konsumentskyddet kan säk- ras med en allmän ångerrättparagraf i köpekontraktet. I sitt slutbetän- kande som beräknas komma år 1980 ska udvalget närmare diskutera olika försäljningsformer, däribland hemförsäljning. Förslaget om att upphäva undantagandet av böcker från förbudet mot uanmodet henvendelse föll vid behandlingen i folketinget år 1978. I den nya lagen om konsumentavtal infördes en ångerrätt vid av- tal som ingåtts utanför fast försäljningsställe. Ångerrätten gäller också vid postorderförsäljning. Lag om ångerrätt finns också i de övriga nordiska länderna. I Norge finns krav om en kontantinsats på 50 procent vid kreditköp. Böcker är dock undantagna. I Danmark gäller en kontantinsats på minst 20 procent vid förbehåll om äganderätt och återtaganderätt. Även där är böckerna undantagna. I Finland finns krav om minsta kontantinsats endast för vissa namngivna varor.SOU 1980:26 Förutsättningar för utgivning och spridning... 39 4.4 Diskussion av utgivnings- och försäljnings- förutsättningar De ekonomiska villkoren för framställning och distribution av stora uppslagsverk redovisas i en ekonomisk kalkyl i kapitel 5. Ett stort upp- slagsverk är ett för bokbranschens förhållanden kostnadskrävande och riskfyllt projekt. Det skiljer sig från de flesta andra typer av böc- ker genom det stora omfånget och de krav på systematisk genomarbet- ning och fullständighet som ställs på det. För att dessa krav ska kunna uppfyllas behövs stora redaktionella och tekniska resurser. Ett annat problem är finansieringen. Den långa utgivningstiden medför att en stor del av kostnaderna uppstår långt innan intäkterna successivt börjar flyta in, vilket i regel sker först efter 4-5 år. Detta förutsätter ett betydande rörelsekapital med åtföljande räntekostna- der. Det redaktionella arbetet är mycket personalkrävande och möjlighe- terna att rationalisera med bibehållen kvalitet är små. Kunskapsmäng- dens snabba tillväxt och förändring har tillsammans med ökade krav på pedagogisk framställning snarare gjort arbetet mer komplicerat. Uppslagsverkens livslängd blir härmed också allt kortare, vilket skär- per kravet på aktualisering. Sedan de äldre verken gavs ut har produk- tionskostnaderna för stora uppslagsverk sannolikt ökat i fast penning- värde, även bortsett från den högre reallönenivån. Det stora uppslagsverket ställer också särskilda krav på försälj- ningen. För att projektet ska gå ihop måste verket säljas till ett pris och i en upplaga som ligger långt över vad som gäller för andra typer av böcker. Verket måste därför kunna marknadsföras under en längre tid. Vi behandlar försäljningsfrågorna i kapitel 8. Behovet av långsiktig försäljning har hittills medfört att marknadsföringen av stora upp- slagsverk nästan helt har byggt på olika former av direktförsäljning. Försäljning genom bokhandel och annan detaljhandel har endast ut- gjort ett komplement. Enligt förlagen är hemförsäljning den enda för- säljningsform som kan garantera en långsiktig försäljning. Erfarenhe- ter från andra länder synes ge stöd för denna bedömning. Hemförsälj- ning är internationellt sett den dominerande försäljningsformen för stora uppslagsverk. Med denna utgångspunkt innebär bruttoprisförbudet i Sverige enligt vår mening en stark begränsning av möjligheterna att bedriva en lång- siktig försäljning av stora uppslagsverk. Hemförsäljning är en för pro- ducenten dyr försäljningsform som är känslig för konkurrens från andra kanaler. Det kan därför inte bedrivas med framgång vid sidan av återförsäljare som har möjlighet att konkurrera med priset. I kap 8 tar vi därför bl a upp frågan om dispens från bruttoprisförbudet för ett stort uppslagsverk. Vi vill här erinra om att stora uppslagsverk idag med framgång ges ut kommersiellt i andra länder som utgör med Sverige jämförbara språkområden, tex i Norge och Finland. Dessa länder är jämförbara med Sverige också kulturellt och utbildningsmässigt och med avseende40 Förutsättningar för utgivning och spridning. . . SOU 1980:26 på de

allmänna produktionsförutsättningarna. Att en kommersiell utgivning av stora uppslagsverk fortfarande förekommer i Norge och Finland beror sannolikt till inte oväsentlig del på de gynnsammare marknadsföringsförutsättningarna. Sålunda är böcker i Norge befriade från moms. I båda länderna kan som ovan framhållits uppslagsverk säljas till fasta priser. l Norge har hela bok- sektorn dispens från bruttoprisförbudet, medan i Finland uppslags- verk säljs i kommission. Både Norge och Finland har också haft en mer stabil utveckling på bokmarknaden. I Sverige inträffade en stark nedgång för stora upp- slagsverk i samband med den s k förlagskrisen åren omkring 1970. Delvis på grund av en alltför optimistisk utgivningspolitik hade flera förlag vid denna tid svåra ekonomiska problem och behövde minska sin utgivning. Nedskärningarna gick bl a ut över uppslagsverken. Den redaktionella personalen reducerades och flera direktförsäljningsorga- nisationer började avvecklas. Av de uppslagsboksproducerande förla- gen är det idag bara Focus som disponerar en sådan organisation. För möjligheterna att idag framställa ett nytt stort uppslagsverk kan det visa sig vara ett problem att det bara finns ett fåtal personer med erfarenhet av sådan produktion. Ett annat problem vid rekryteringen av redaktionell personal hänger samman med att flera arbetsinsatser är tidsbegränsade och därför inte utan vidare kan förenas med krav på fasta anställningsförhållanden. Det finns sålunda betydande problem, men det kan samtidigt kon- stateras, att det faktum att det i Sverige ges ut både mindre och medel- stora uppslagsverk innebär att det i förlagsbranschen finns den erfor- derliga grundläggande kompetensen på området. Förekomsten av större fackboksredaktioner hos vissa förlag innebär också en styrka och då på två olika sätt. Dels är det i stor utsträckning fråga om sam- ma typ av kunnande som krävs för framställning av text och bild för ett stort uppslagsverk. Dels bör det även i övrigt kunna skapas ett fruktbart samspel mellan fackboksproduktion och produktionen av ett stort uppslagsverk. En närliggande möjlighet är att utnyttja datatekniken på sådant sätt att den kunskapsbank som byggs upp för det stora uppslagsverket - och som där behövs bl a för en kontinuerlig förnyelse av verket —— mer eller mindre direkt kan komma även fackboksproduktionen till godo och därmed få en vidgad kommersiell användning. En annan omständighet som bör innebära ökade förutsättningar för att ge ut ett stort uppslagsverk är det ökade internationella samar- betet på fackboksområdet. Som framgår av redovisningen av stora uppslagsverk i kapitel 2 finns det även exempel på verk som har över- satts och anpassats från ett språkområde till ett annat. 4.5 Behovet av statligt initiativ Vår sammanfattande bedömning i detta kapitel är att de grundläg- gande redaktionella och tekniska förutsättningarna för att produceraSOU 1980:26 Förutsättningar för utgivning och spridning. . . 41 ett stort uppslagsverk är förhanden hos svenska förlag. Samtidigt sy- nes emellertid de marknadsmässiga förutsättningarna vara sådana att inga svenska förlag idag är beredda att ensamma ta den ekonomiska risk som utgivningen av ett stort uppslagsverk skulle innebära. Med hänsyn till att det från utbildnings- och kulturpolitisk synpunkt måste anses ytterst värdefullt att ett sådant verk kommer till stånd bör enligt vår mening staten ta det erforderliga initiativet. Ett sådant initiativ kan i princip tas på två sätt. En möjlighet är att staten stimulerar något eller några existerande förlag att ge ut verket antingen med utfästelse om direkt ekonomiskt stöd eller genom att vidta åtgärder som förbättrar de allmänna förutsättningarna för utgiv- ning och spridning av stora uppslagsverk - eller bådadera. En annan möjlighet är att staten bygger upp ett eget uppslagsverksförlag för än- damålet och låter detta sköta utgivningen. Vi avvisar bestämt det senare alternativet. Att bygga upp en helt ny organisation enkom för detta ändamål blir utomordentligt kostnads- krävande. De möjligheter som ett existerande förlag skulle ha att ut- nyttja sin redan befintliga basorganisation för insatser i framställnin- gen av ett uppslagsverk saknas helt i detta fall och därmed även möj- ligheten att låta annan pågående verksamhet bidra till genomförandet och finansieringen av uppslagsverksprojektet. I en fristående organisation är det också betydligt svårare att klara svackor och pucklar i verksamheten genom en rörlig insats av personal m m, vilket kan ge upphov till en överdimensionering av produktions- apparaten. De existerande förlagen har dessutom den stora fördelen att förfoga över upparbetade distributionskanaler, i bästa fall egna di- rektförsäljningsorganisationer. Vi anser således att ett stort uppslagsverk som tillkommer med stat- ligt stöd i första hand bör produceras inom ramen för existerande för- lagsstruktur. Det finns flera förlag - privata, folkrörelseanknutna, statliga m fl —— som har kompetens för att genomföra ett sådant pro- jekt. SOU 1980: 26 5 Ekonomisk kalkyl 5.1 Inledning Kommittén har sammanställt en kalkyl över kostnaderna för utgivning och spridning av ett nytt stort svenskt uppslagsverk. Kalkylen bygger på en sammanvägning av uppgifter som

underhand inhämtats från svenska förlag. Även kalkylmaterial från utlandet har studerats. Vi har av praktiska skäl byggt kalkylen på de vanliga grunderna för förlagskalkylering. Det bör framhållas att det är fråga om en kostnadskalkyl och inte en investeringskalkyl. Något krav på avkast- ning på eget kapital finns därför inte med. Kalkylens uppgift är främst att visa vilka ekonomiska insatser som krävs för att ett nytt stort svenskt uppslagsverk ska kunna ges ut. Kalkylen bygger på förutsättningen att ett stort uppslagsverk pro- duceras inom ramen för existerande förlagsverksamhet. Vi har som framgått ovan avvisat tanken på att staten skulle bygga upp ett eget förlag för ändamålet. 5.2 Allmänna principer för en bokkalkyl Direkta kostnader Med direkta kostnader avses kostnader som direkt kan hänföras till ett visst projekt eller bokverk. Man skiljer mellan fasta kostnader och rörliga kostnader. De fasta kostnaderna ñnns oavsett vilken upplaga som kommer att tryckas. Med andra ord: kostnaderna är ej upplagerelaterade. De rörliga kostnaderna uppstår i samband med att första upplagan trycks och är beroende av upplagans storlek. De fasta kostnaderna kan indelas i fast redaktionell kostnad och fast teknisk kostnad. Den fasta redaktionella kostnaden består av löner till redaktionen (inkl sociala avgifter), honorar till artikelförfattare, översättare och andra medarbetare samt kostnader för illustrering (teckningar, kar- tor etc). Man kan kalla denna kostnad för manuskriptkostnaden, ef- tersom det är en kostnad som är förenad med att få fram ett färdigt manuskript. 4344 Ekonomisk kalkyl SOU 1980: 26 Till den fasta tekniska kostnaden brukar man hänföra sättning, korrektur, ombrytning, filmframställning inkl framställning av tryckplåtar (eftersom de flesta stora verk nu trycks i offsetpressar) och imagning i tryckpress. Fördelningen av ADB-kostnad på redaktionell och teknisk kost- nad beror på graden och arten av ADB-insatsen. I vår kalkyl har för- delningen gjorts schablonmässigt. Till de rörliga kostnaderna hör kostnad för tryckning av inlaga och omslag samt papper, bindning och emballage. Indirekta kostnader Med indirekta kostnader avses kostnader som normalt inte kan hän- föras till ett visst projekt eller bokverk. För uppslagsverk som är ett stort projekt och som ofta produceras av en avdelning med egen kostnadsredovisning skulle en del av de poster som anges nedan kun- na betecknas som direkta kostnader. Vår kalkyl följer dock den gängse mallen där kostnaderna fördelas på ett stort antal förlagspro- dukter. Som indirekta kostnader räknas därför: D kostnader för lagring och distribution D marknadsföringskostnader (inkl reklamkostnader) D kundförluster D administrativa kostnader D räntor. Intäkter De kostnader som ovan redovisats är i princip kostnaderna i produk- tionsledet, dvs de totala kostnaderna exklusive försäljningskostna- derna. För böcker som säljs via bokhandeln och andra återförsäljare ska dessa kostnader täckas av de nettointäkter förlagen får vid för- säljningen till återförsäljarna. Dessa intäkter kan i en kalkyl beräk- nas som en viss andel av konsumentpriset för varje försålt exemplar. Efter att bokbranschens dispens från bruttoprisförbudet har upp- hört (se 4.2.2) tillämpar man ett nettoprissystem. Förlagen säljer böcker till återförsäljarna till ett förlagsnettopris, det s k f-priset. På detta pris ska återförsäljarna beräkna ett pålägg för egna kostnader och vinst.Därtill kommer mervärdeskatten. Eftersom prissättningen i detaljistledet sålunda är fri kan man inte exakt ange förhållandet mellan nettopris och konsumentpris. Särskilt under senare år har det blivit en ökad priskonkurrens inom bokhan- deln, bl a som en följd av en hårdnande konkurrens från andra för- säljningskanaler som bokklubbar och lågprisvaruhus. Det har därför blivit allt svårare att få en klar prisbild för bokmarknaden. För böcker i allmänhet finns dock en rekommendation från Svens- ka Bokhandlareföreningen enligt vilken bokhandelns pålägg på f- priset är två tredjedelar eller 66,7 procent. Om man sålunda antar (se figur 5.1, stapel A) att förlagets nettopris för en vanlig bok är 60 kr,SOU 1980: 26 blir bokhandelns pålägg 40 kr och dess pris 100 kr. Därtill kommer 20 procent mervärdeskatt. Med det angivna pålägget motsvarar så- lunda förlagets intäkter 60 procent av konsumentpriset exkl moms för varje sålt exemplar. För ett stort uppslagsverk blir förhållandet något annorlunda. Ett sådant verk säljs huvudsakligen direkt till konsument, främst genom hemförsäljning, vilken är en för förlagen relativt sett dyr föräljnings- form. Å andra sidan betingar ett stort uppslagsverk ett betydligt hög- re pris än andra böcker, vilket ger ett i kronor räknat stort utrymme för att täcka försäljningskostnaderna. För hemförsäljningen och annan direktförsäljning sätter förlaget ett konsumentpris (se stapel B). Nettointäkten erhålles genom att man drar ifrån de försäljningskostnader som uppstår. Kostnaden per sålt exemplar är ——även uttryckt som procent på det höga priset - mycket stor eftersom hemförsäljningen är en personalkrävande för- säljningsform. Den kräver en särskild organisation av försäljare som under en längre tid är inriktade på ett fåtal produkter. För försäljningen genom bokhandeln och andra återförsäljare sät- ter förlaget

alltså ett f-pris, vilket är lika medinettointäkten per för- sålt exemplar. För stora uppslagsverk är det dock svårare att ange förhållandet mellan f-pris och konsumentpris. Någon rekommenda- tion för återförsäljarnas pålägg finns inte för detta fall. Återförsäljarna torde därför beräkna sina pålägg efter sina kost- nader och försäljningsmöjligheter. För ett stort uppslagsverk kan det —— med tanke på det höga priset - vara rimligt att anta att de tilläm- A En alimänlitterär bok B Ett stort uggslagsverk (försäljning genom bokhandel) (huvudsakligen direktförsäljning) 120 Kons pris inkl moms Kons prisa inkl moms Kons pris A Kons p,-isa exk m°ms Bokhandelns på- 9“ mms lägg (66,7% på förlagsnetto- Kostnader priset) för direkt- försäljning FÖNaQS 60 netto- Förlags- v_ _9‘ nettopris Bok- handel Direkt- försäljning 3 Direktförsäljningspris = konsumentpris Ekonomisk kalkyl 45 Figur 5.1. Förhållandet mellan förlagsintäkter, försäljningskøsmader och konsumentpris för olika boktyper.46 Ekonomisk kalkyl SOU 1980: 26 par en annan kalkyleringsprincip än för vanliga böcker, eftersom bi- draget i kronor per sålt exemplar blir stort. Förlagets f-pris och åter- försäljarnas pålägg torde också påverkas av det förhållandet att för- laget genom sitt direktförsäljningspris etablerat ett konsumentpris för verket. Förlagets prissättning Förlagets problem vid prissättningen är att finna en nivå som vid en förväntad försäljning ger full kostnadstäckning och skälig vinst. Det är dock svårt att förutse försäljningens storlek, vilken för övrigt kan variera kraftigt mellan olika titlar. Förlagen tillämpar därför ofta vid prissättningen en - internationellt vedertagen -tumregel som säger att alla kostnader ska vara täckta när två tredjedelar av upplagan har sålts. Man räknar med andra ord med en täckningsgrad på 67 pro- cent. Tumregeln gäller framför allt för allmän utgivning, dvs en bland- ning av skönlitteratur och facklitteratur, där resultaten för olika tit- lar förväntas uppväga varandra. För ett kostnadskrävande projekt som ett stort uppslagsverk torde utgivaren acceptera en täcknings- procent på tex 75 procent. 5.3 Kostnadsberäkning I tabell 5.1 redovisas kostnaderna för ett stort svenskt uppslagsverk enligt vår grundkalkyl. Denna bygger på följande förutsättningar. (I bilaga 4 finns kostnadsberäkningar och räkneexempel för annat omfång och för olika pris- och upplagealternativ.) Antal band: 16 band å 800 sidor, dvs totalt 12 800 sidor i unge- fär A4 fonnat med tre spalter. Textmassan består av ca 100 milj nedslag (vilket motsvarar texten i 200 medelstora romaner). Svensk Uppslagsbok har ca 125 milj och Bra Böc- kers Lexikon ca 40 milj nedslag. Verkets omfång: Bildandel: ca 25 % med möjlighet till illustrering i färg. Produktionstid: 8 år. De första banden utkommer i början av år 4. Förlaga: Om utländsk förlaga utnyttjas kan den redaktio- nella kostnaden nedbringas, men detta uppvägs delvis av royaltyutbetalningar eller andra utbetal- ningar till det utländska förlaget. Penningvärde: 1979 års penningvärde. Av kalkylen framgår att innan ett enda exemplar är tryckt måste en investering göras i manuskript och sättningskostnader som ligger i storleksklassen 40 miljoner kronor. Sedan måste upplagan faststäl- las. Varje set om 16 band kostar 700 kronor i rörlig teknisk kostnad. De fasta redaktionella kostnaderna består i stor utsträckning av lö-SOU 1980: 26 Ekonomisk kalkyl 47 Tabell 5.1 Kommitténs grundkalkyl för utgivning av ett nytt stort uppslags- verk (milj kr) Kostnadsslag Upplaga, ex 10000 20000 50000 Direkta kostnader Fasta kostnader: Fast redaktionell kostnad 25 25 25 Fast teknisk kostnad 15 15 15 Summa fasta kostnader 40 40 40 Rörliga kostnader: Rörlig teknisk kostnad 7 14 35 Summa 47 54 75 indirekta kostnader Lager, distribution 2 4 10 Marknadsföringskostnader, inkl reklam 3 6 12 Kundförluster 1 2 5 Administrativa kostnader 3 3 3 Ränta 15 17 25 Summa 24 32 55 Totalt 71 86 130 ner. Det största personalbehovet uppstår under åren närmast kring lanseringen. Vi har räknat med att den fasta redaktionen som mest kommer att bestå av ca 30 personer. Vi har i kalkylen utgått ifrån att det ska finnas möjlighet till att il- lustreringen genomgående ska kunna göras i färg, och att denna ut- nyttjas till ca två tredjedelar. Att ge möjlighet för genomgående färg- illustrering är dock en kostnadskrävande faktor, och därtill kommer särkostnaden för varje färgbild. Om man nöjer sig med svartvit il- lustrering med insprängda färgbildssidor skulle de fasta tekniska kostnaderna kunna nedbringas väsentligt. Beträffande den rörliga tekniska kostnaden bör observeras att det är svårt att minska bindningskostnaden genom att fördela verket på ett mindre antal band. En möjlighet skulle annars ha varit att ge ut verket i t ex 12 band på drygt 1 000 sidor vardera. Så stora band blir dock ohanterliga. Räntan är en viktig kostnadspost för ett stort uppslagsverk efter- som projektet hinner dra stora kostnader långt innan intäkterna suc- cessivt börjar flyta in, vilket i detta fall beräknas ske år 4-5. Ränte- kostnadens storlek beror på faktorer som produktionstid, omsätt- ningshastighet och betalningsvillkor. Variationer i försäljningens fördelning på olika år har liksom olika kredittider stark inverkan på räntekostnadens

storlek. Vi har gjort en räntekostnadsberäkning på grundval av en fördel- ning av kostnader och intäkter över verkets produktions- och utgiv-48 Ekonomisk kalkyl SOU 1980: 26 ningstid. På detta sätt kan man beräkna det totala kapitalbehovet för varje år. Vi har i beräkningen utgått från ett verk som trycks i upplagan 50000 exemplar. Vi har antagit att 75 procent (37 500 exemplar) av upplagan säljs till fullt pris och att ungefär 40 procent därav säljs un- der första utgivningsäret. Vi har vidare antagit att de konsumenter som köper verket på ett tidigt stadium fördelar sina betalningar un- der verkets utgivningstid, medan övriga betalar med en kredittid på tre år. Ett belopp motsvarande 20 procent av intäkterna för varje band antas dock betalas kontant vid leverans. Vi har på grund av det aktuella ränteläget (maj 1980) räknat med en räntesats på 15 procent. l en situation med ett lägre diskonto kan räntekostnaderna alltså bli lägre. 5.4 Räkneexempel När det gäller intäkterna räknar vi i nedanstående räkneexempel med att förlagets genomsnittliga nettointäkt motsvarar ca 55 procent av konsumentpriset exkl moms för varje sålt exemplar. Denna andel är något mindre än vad som brukar gälla vid försäljning av allmänlitte- ratur via bokhandeln (jfr avsnitt 5.2). Detta beror på att stora upp- slagsverk huvudsakligen (vi räknar med en andel på ca tre fjärdede- lar) säljs genom hemförsäljning, vilken är en mer personalkrävande och dyrare försäljningsform än bokhandeln. Detta förhållande upp- vägs inte av att det höga priset på ett stort uppslagsverk ger stort ut- rymme för att täcka försäljningskostnaderna. För att utgivaren vid försäljningen ska få täckning för alla sina kostnader måste vid en upplaga på 10 000 varje exemplar ge en netto- intäkt på 7 100 kr. Detta motsvarar ett konsumentpris exkl moms på nära 13 000 kr, inkl moms ca l5 500 kr. Vid en upplaga på 50000 exemplar skulle på motsvarande sätt konsumentpriset inkl moms bli drygt 5 500 kr. För att dessa priser ska kunna hållas krävs dock att hela upplagan säljs slut till fullt pris. Om man istället förutsätter att kostnaderna ska vara täckta när tre fjärdedelar av upplagan är såld blir prisbilden givetvis en annan. Vid en upplaga på 10 000 exemplar innebär det att kostnaderna ska täckas när 7 500 exemplar har sålts. Om man delar en kostnad på 71 milj kr på denna försäljning ska varje exemplar ge en nettointäkt på 9 500 kr vilket motsvarar ett konsumentpris inkl moms på mer än 20 000 kr. Motsvarande konsumentpris skulle vid en upplaga på 20 000 exemplar bli över 12 000 kr och vid 50 000 exemplar skulle pri- set bli ca 7 500 kr. Om ett förlag sålunda under en period på åtta år producerar, ger ut och marknadsför ett stort uppslagsverk med 100 miljoner nedslag i en upplaga på 50000 exemplar till ett konsumentpris inkl moms på ca 7 500 kr (i 1979 års prisnivå) måste 75 procent av upplagan eller 37 500 exemplar säljas till detta pris för att alla kostnader ska kunna täckas. SOU 1980: 26 6 Utgivning och produktion 6.1 Utgångspunkt Det ingår i vårt uppdrag att ange hur ett stort uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan bör utformas. Vi ska bl a precisera krav i fråga om utformning och omfång, diskutera olika redigeringsprinci- per samt söka formulera grundläggande krav på kvalitet, opartiskhet och allsidighet. Vi har i tidigare avsnitt diskuterat behovet av ett stort uppslags- verk samt förutsättningarna för utgivning och spridning av ett sådant verk. Vår slutsats är att staten bör ta ett initiativ för att utgivningen av ett nytt stort svenskt uppslagsverk ska komma till stånd inom ra- men för existerande förlagsverksamhet. Med hänsyn till att viföror- dar denna produktionsform begränsar vi oss till att i följande avsnitt diskutera vissa grundläggande krav och allmänna riktlinjer som bör gälla för ett sådant verk. 6.2 Redaktionell utformning 6.2.1 Redigeringsprinciper Historiskt kan man med avseende på redigeringsprincipen skilja mel- lan systematiska och alfabetiska verk (jfr avsnitt 2.1 och 2.2). Efter- som syftet med ett stort allmänt uppslagsverk i första hand är att till- handahålla information som användarna efterfrågar är det enligt vår mening självklart att stoffet i ett sådant verk måste ordnas alfabe- tiskt. Man kan dock med avseende på artiklarnas antal och längd skilja mellan olika typer av alfabetiska verk (jfr avsnitt 2.1): rent alfabe- tiska verk, där kunskapsstoffet är uppdelat på ett stort antal huvud- sakligen mindre artiklar som löper i alfabetisk följd, och tematiska verk som består av ett mindre antal alfabetiskt ordnade större artik- lar och ett kompletterande index som ger hänvisningar till stickord i artiklarna. Det rent alfabetiska verket uppfyller bäst uppslagsbokens primära uppgift att ge snabba och väl avgränsade svar på relativt precisa frå- gor. Denna typ av verk är därför mest användbar i bibliotekens refe- 450 Utgivning och produktion sou 1930; 25 rensarbete. En viktig fördel är att det lätt kan användas utan särskil- da förkunskaper inom olika ämnesområden. Uppläggningen innebär dock vissa problem. Det är svårt att förde- la stoffet på sådana uppslagsord som användaren söker. Systemet le- der också till vissa upprepningar eftersom samma företeelse ofta måste behandlas i flera sammanhang. I ett tematiskt verk kan materialet presenteras mer samman-

hängande och översiktligt. Där ges också större utrymme för en pe- dagogisk presentation av större och svårare ämnen. Ett sådant verk är särskilt användbart för den som vill använda det på ett mer aktivt sätt, tex för självstudier. Eftersom materialet i ett tematisk verk är fördelat efter större äm- nesområden saknar många företeelser egna artiklar. Man måste där- för ofta söka svaret på en fråga i flera olika artiklar och i flera olika band. Det kan också vara svårt att hitta den relevanta informationen i en stor artikel. Mycket stoff som inte får egna artiklar riskerar dess- utom att hamna mellan stolarna och överhuvudtaget inte behand- las i verket. Skillnaden mellan rent alfabetiska och tematiska verk får dock inte hårdras eftersom gränsen är flytande. Verken kan dessutom kom- pletteras på olika sätt. Vidare finns det s k flerdelade verk som inne- håller både en uppslagsdel och en tematisk del (t ex Encyclopaedia Britannica). Ett alfabetiskt verk kan förses med index som möjliggör en be- gränsning av antalet artiklar (vilket bl a har skett med Store Norske Leksikon). Krav på systematik och översikt kan mötas med t ex ett visst mått av översiktsartiklar eller med särskilda Vägledningar som sammanför olika uppslagsord på ett systematiskt sätt. I ett tematiskt verk kan man komplettera index med mindre, själv- ständiga artiklar för att få en nivå mellan de stora artiklarna och hänvisningarna (vilket bl a har gjorts i de finska tematiska verken). Artiklarna kan också göras mer överskådliga genom ingresser, un- derrubriker och markering av stickorden (vilket bl a har gjorts i hol- ländska Spectrum). Enligt vår mening bör ett stort svenskt uppslagsverk i princip ha en rent alfabetisk utformning med ett stort antal artiklar av skiftande längd. Antalet uppslagsord är en viktig faktor. Det måste finnas många ingångar till textmassan i ett sådant verk. Ett önskvärt antal uppslagsord är dock svårt att ange och bör inte heller föreskrivas med någon större precision. Men tanke på att Svensk Uppslagsbok har 190 000 uppslagsord kan antalet i ett nytt verk förslagsvis anges till storleksordningen 150 000-200 000. 6.2.2 Omfång och innehåll Vi har tidigare framhållit att det behövs ett stort uppslagsverk med såväl många uppslagsord som fylliga artiklar för att användarna ska finna den information de söker och dessutom få en utförlig, djup- gående och pedagogisk presentation av ämnet. Ett grundvillkor förSOU 1980: 26 Utgivning och produktion 51 att stöd ska kunna utgå till ett nytt uppslagsverk är enligt våra direk- tiv att detta är betydligt större än de verk som idag finns på markna- den. Som jämförelse kan erinras om att det största aktuella verket Bra Böckers Lexikon har en text på omkring 40 milj nedslag och ett bildmaterial som omfattar ca 40 procent av verket, medan Svensk Uppslagsbok har ca 125 milj nedslag och en bildandel på 20 procent. Den ökade informationsmängden kunde i och för sig tala för att ett nytt verk bör vara större än Svensk Uppslagsbok. Mot detta mås- te dock vägas det faktum att kunskapsstoffet också förändras i en snabbare takt än tidigare. De stora uppslagsverkens livslängd har därigenom blivit kortare; de behöver nu förnyas oftare och på ett mer genomgripande sätt än tidigare. Ett nytt stort uppslagsverk bör mot denna bakgrund inte behöva bli lika omfattande som Svensk Uppslagsbok. Vi anser att det bör kunna innehålla en textmassa i storleksordningen 100 miljoner ned- slag. Däremot bör bildandelen vara större än i Svensk Uppslagsbok. Det mindre omfånget ställer naturligtvis i kombination med det ökade kunskapsstoffet - och den större bildandelen - större krav på sovring av materialet. Hur innehållet ska fördelas på olika ämnesområden är en fråga som i huvudsak bör bedömas och avgöras av den redaktion som pro- ducerar verket. I enlighet med kravet på allsidighet bör det dock råda balans mellan olika ämnesområden. Vid denna avvägning bör hän- syn bl a tas till den utveckling som skett inom naturvetenskap, medi- cin och teknik. Kunskapsstoffets tillväxt har där varit särskilt stark. Samtidigt har denna kunskap fått en växande betydelse i det dagliga livet vilket lett till ett ökat intresse och informationsbehov hos flera människor. Detta ställer krav på en mer utförlig och pedagogisk pre- sentation. Ett stort uppslagsverk bör utgöra en del av den samlade informa- tionsförsörjningen. Ett viktigt önskemål är därför att åtminstone större artiklar förses med litteraturhänvisningar. Dessa ger förslag och vägledning för fortsatt sökning. De är särskilt viktiga för biblio- tekens referensarbete, där de är ett viktigt komplement till bibliogra- fier och kataloger. De äldre stora uppslagsverken är i regel sparsamt illustrerade. Bil- den har en traditionell funktion som en enkel illustration till texten. De medelstora verk som idag finns på marknaden är alla rikt illustre- rade, men de använder bilden på delvis olika sätt. Ett värdefullt in- slag i vissa verk är bilder (ofta i form av tecknade illustrationer) som fyller en informativ funktion i samspel med texten. Grundläggande krav på bildmaterialet i ett nytt stort uppslagsverk är att det ska vara informativt, stå i ett nära samband med texten och användas i ett pedagogiskt syfte. 6.2.3 K valitetskrav Ett stort uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan måste upp- fylla

högt ställda krav på kvalitet. I detta sammanhang blir dock kva-52 Utgivning och produktion SOU 1980:26 litet ett mångtydigt och därmed vagt begrepp som är svårt att precise- ra. Det avser såväl innehållet som den redaktionella utformningen och det tekniska utförandet och det har också samband med verkets omfång. När det gäller innehållets kvalitet ska såväl text- som bildmaterial vara vetenskapligt och pedagogiskt väl genomarbetat och den lämna- de informationen ska vara tillförlitlig och korrekt. Materialet ska för att vara lätt tillgängligt för användaren presenteras överskådligt och konsekvent, vilket förutsätter en ändamålsenlig redigering av stoffet. Informationen ska dessutom vara allsidig, djupgående och utförlig, vilket ställer krav på ett stort omfång. I föregående avsnitt har vi redovisat vår syn på verkets omfång, in- nehåll och redigering. Här vill vi särskilt betona vikten av att ett stort uppslagsverk är väl genomarbetat och planerat. Avgörande för att kvalitetskraven ska kunna uppfyllas är därför att utgivaren kan en- gagera såväl kvalificerade lexikonredaktörer med bred överblick och god stilistisk förmåga som pedagogiskt kunniga bildredaktörer och illustratörer. Redaktionen måste också ha möjlighet att anlita fram- stående experter inom olika ämnesområden. 6.2.4 Värderingar Det ingår i vårt uppdrag att söka formulera grundläggande krav på opartiskhet och allsidighet för ett uppslagsverk som ges ut med stat- lig medverkan. I debatten efter litteraturutredningens förslag ut- trycktes farhågor för att ett sådant verk genom sin officiella prägel skulle framstå som en auktoritativ, oemotsagd rikslikare för våra värderingar. Som framgått av den historiska översikten i avsnitt 2.2 finns det i modern tid få exempel på stora uppslagsverk med ett uttalat opi- nionsbildande syfte. Detta innebär naturligtvis inte att stora upp- slagsverk är fria från subjektiva inslag. För senare generationer framstår de tvärtom som en spegel av sin tids värderingar. Det ligger i sakens natur att det är omöjligt att framställa ett stort uppslagsverk utan värderingar. Förekomsten av värderingar behöver inte heller uppfattas som något negativt så länge grundläggande krav på saklig- het och opartiskhet är uppfyllda. Kravet på saklighet innefattar sådana för uppslagsverk självklara kvalitetskrav som att den lämnade informationen ska vara korrekt och att den ska vara relevant i det sammanhang där den presenteras. Kravet på opartiskhet innebär att framställningen inte får ha en tendentiös karaktär i kommentar och urval. Det utrymme som ägnas olika företeelser och ståndpunkter bör vara rimligt och väl avvägt. I kontroversiella frågor där olika åsikter bryts mot varandra bör skilda synsätt redovisas. Erfarenheten visar att frågan om värderingar i ett stort uppslags- verk bäst löses som ett led i det redaktionella arbetet. Många perso- ner medverkar i tillkomstprocessen inom och utanför redaktionen, vilket innebär en viss garanti för mångsidighet. Genom att låta för-SOU 1980: 26 Utgivning och produktion 53 fattarna signera sina artiklar kan man också motverka risken för att verket får en alltför officiell prägel. 6.3 Produktions- och utgivningstid Ett problem med de äldre stora svenska uppslagsverken var den långa produktions- och utgivningstiden. Efter ett långt förberedelse- arbete kunde utgivningen av hela verket löpa över en period på tio år, ibland mer. Detta innebar en stor nackdel för användaren eftersom ett stort alfabetiskt uppslagsverk till fullo kan fylla sin uppgift först när det är komplett. En nackdel var också att en stor del av innehållet i de första banden var inaktuellt när de sista banden kom ut, varför man genast måste komplettera verket med supplementband. Med tanke på den långa tid som förflutit sedan ett stort uppslags- verk senast gavs ut är det angeläget att ett nytt verk produceras och ges ut inom en förhållandevis kort tid. Med hänsyn till kunskapsstof- fets snabba förändring är det också viktigt att själva utgivningstiden komprimeras. Vi har kunnat notera att de förlag i andra länder som idag ger ut stora uppslagsverk har strävat efter att hålla nere utgiv- ningstiden. Dessa önskemål skärper kravet på att verket ska vara väl genomarbetat och planerat. Vi anser att ett nytt stort uppslagsverk bör kunna produceras och ges ut i sin helhet inom högst tio år efter att beslut om utgivning har fattats. Vi har i vår kalkyl räknat med en period om åtta år, varav knappt fem för själva utgivningen. 6.4 Långsiktig utgivning En del av materialet i ett stort uppslagsverk blir snart föråldrat. Ett viktigt problem är därför hur innehållet ska kunna förnyas och hållas aktuellt. De tidigare stora svenska uppslagsverken förnyades genom utgivning av supplement och nya upplagor. Supplementen kom som ovan nämnts i regel alldeles i anslutning till utgivningen av verket. De nya upplagorna korn sedan med långa tidsintervall. Sålunda gavs Nordisk Familjebok ut i fyra upplagor under de ca 100 år som verket fanns på marknaden, medan Svensk Uppslagsbok gavs ut i två upp- lagor under en period på ca 40 år. Som följd av de långa intervallen blev förnyelsebehovet vid varje ny upplaga mycket stort, vilket kan ha bidragit till att det i längden inte var möjligt att hålla verken vid liv. Det är både av kulturpolitiska och ekonomiska skäl angeläget att

ett nytt stort uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan också förnyas och aktualiseras. En engångsutgivning vore en tillfällig och begränsad kulturpolitisk insats. Att inte låta det material som byggs upp ligga till grund för en fortlöpande utgivning är att likna vid kapi- talförstöring. Detta krav rymmer dock ett svårlöst problem. Det skärpta aktuali-54 Utgivning och produktion sou 1980: 26 tetskravet gör att nya upplagor bör ges ut med tätare intervall än vad som tidigare varit fallet. Det bör enligt vår mening vara ett mål att nya omarbetade upplagor ges ut i intervall om ca 10 år. Det är därför viktigt att kravet på relativt tät förnyelse beaktas i planeringen och produktionen av ett stort uppslagsverk. Det torde som vi redan antytt bl a innebära att man måste acceptera att verket får ett mindre omfång än vad som annars skulle vara önskvärt. Sam- tidigt aktualiseras behovet av en rationell informationsbehandling, bla i form av datoriserad produktionsteknik. Vi återkommer till denna fråga i avsnitt 6.7. En metod för aktualisering som har blivit vanligare under senare år och som också tillämpas av några svenska förlag är rullande utgiv- ning. Detta innebär att redaktionen kontinuerligt förnyar materialet efter utgivningen och sedan successivt ger ut en ny upplaga. En för- del med denna metod är att redaktionen får en jämnare arbetsbelast- ning än vid metoden med supplement. 6.5 Redaktionella resurser I våra direktiv framhålls vikten av att det yrkeskunnande som finns på området tillvaratas vid utgivningen av ett stort uppslagsverk. Dessutom pekas på möjligheten att utnyttja det material som finns kvar från tidigare verk i form av slagordsregister och annat underlag. Som framgått av avsnitt 4.1.2 är de redaktioner som utarbetade de äldre stora verken avvecklade. Utgivaren av ett nytt stort uppslags- verk måste därför bygga upp en redaktion utan att kunna falla tillba- ka på en sådan samlad erfarenhet. Ett problem vid rekryteringen hänger samman med den ojämna ar- betsbelastningen vid utgivning av stora uppslagsverk. Behovet av re- daktionell personal är störst åren omkring den första utgivningen av verket för att sedan relativt snabbt avta. Vid rullande utgivning eller annan långsiktig förnyelse sker en viss utjämning. Flera arbetsupp- gifter blir dock tidsbegränsade och kan därför inte utan vidare före- nas med krav på fasta anställningsförhållanden. Från förlagshåll har framhållits att utgivaren av ett stort uppslagsverk bör ha möjlighet att i viss utsträckning kunna projektanställa redaktionell personal för begränsad tid. För produktionen av ett stort uppslagsverk krävs också att redak- tionen på frilansbasis i stor utsträckning kan engagera kvalificerade och pedagogiskt kunniga artikelförfattare, fackgranskare och illust- ratörer. Det kan emellertid visa sig vara svårt att för omfattande ar- betsuppgifter engagera experter som är yrkesmässigt verksamma på annat håll. I det sammanhanget har bl a - liksom i debatten om möjligheten att sprida vetenskaplig information - framförts syn- punkten att experter verksamma inom högskolan bör få ökade möj- ligheter att ta tjänstledigt för att ägna sig åt facklitterärt författar- skap. Det finns redaktionella resurser i anslutning till förlagensSOU 1980: 26 Utgivning och produktion 55 fackboksredaktioner som bör kunna tillvaratas i arbetet med ett stort uppslagsverk. Det är i stort sett fråga om samma typ av kunnande. Dessutom har förlagen omfattande kontakter med författare och il- lustratörer utanför redaktionen och har därför goda förutsättningar att bygga upp de resurser som krävs för utgivningen av ett stort upp- slagsverk. Detta har bl a varit möjligt i Norge. Dessa omständigheter har varit avgörande för vårt ställningstagande att ett nytt stort verk bör ges ut inom ramen för existerande förlagsverksamhet. Vid utgivningen av ett nytt stort uppslagsverk är det en fördel att kunna bygga på ett tidigare utgivet verk. Det ger en utgångspunkt för arbetet och kan därmed underlätta planeringen. Det senaste stora verket, Svensk Uppslagsboks 2 uppl, avslutades år 1955, samtidigt som Nordisk Familjeboks 4 uppl. Bonniers Lexi- kon löper fram till år 1967 medan det sista bandet av Lilla Uppslags- boken kom år 1973. Det bör dock påpekas att materialet till Svensk Uppslagsbok har kompletterats fram till början av 1970-talet i sam- band med planerna att ge ut en tredje upplaga av verket. Artiklarna har kompletterats med utdrag ur dagspress och fackpress. Nya upp- slagsord har lagts upp och föråldrade har gallrats ut. Vår allmänna bedömning är dock att möjligheterna att bygga på äldre svenskt material är relativt små, eftersom det nu är länge sedan ett stort uppslagsverk senast gavs ut. 6.6 Internationellt samarbete Internationellt samarbete har under de senaste årtiondena blivit allt vanligare vid uppslagsboksproduktion. Den vanligaste formen är köp av bildrättigheter. Vid utgivning av stora uppslagsverk är sådana köp närmast en förutsättning för att utgivaren ska kunna disponera erfor- derligt bildmaterial. En under senare år relativt vanlig form av samarbete är också att ett förlag köper utgivningsrätten till ett utländskt verk. Materialet över- sätts, bearbetas och kompletteras med inhemskt material. På detta sätt har Focus givits ut i ett antal andra länder. Bra

Böckers Lexikon byg- ger till stor del på ett danskt lexikon. Möjligheten att överföra och an- passa utländska verk har också använts av flera finländska förlag. Regelrätta samproduktioner mellan förlag i olika länder är däremot relativt ovanliga. De projekt som förekommer gäller främst mindre verk eller någon särskild del därav, i regel bildmaterialet. Ett exempel är det nya uppslagsverket Media, där Lidman Production gör temasi- dor i text och bild, vilka sedan disponeras av utgivare i olika länder för urval, översättning, anpassning och komplettering med egna temasi- dor. Vi tror inte på möjligheten att ett helt nytt stort uppslagsverk skulle kunna nyproduceras i samarbete mellan ett svenskt och ett utländskt förlag. Däremot är det fullt möjligt att ta fram ett stort svenskt upp- slagsverk genom att bearbeta ett motsvarande utländskt verk. Förde- len med denna metod är att förlaget får tillgång till ett aktuellt text- och56 Utgivning och produktion SOU 1980:26 bildmaterial och samtidigt får en färdig struktur att bygga den fortsat- ta planeringen på. Det bör dock framhållas att det krävs ett omfattande arbete även vid överföring från ett utländskt verk. Erfarenheterna från Finland vi- sar att det även vid ett tematiskt verk med stora översiktsartiklar en- dast är en obetydlig del av stoffet som kan övertas i befintligt skick ef- ter översättning. Artiklarna måste bearbetas och granskas och många artiklar måste ersättas med inhemskt material. Ekonomiskt innebär en bearbetning av ett utländskt verk att förla- get kan klara sig med en något mindre redaktion och med färre frilans- medarbetare för artikelskrivning och bildanskaffning. Det uppvägs dock till en del av royalty till det utländska förlaget för utgivningsrät- ten och av kostnader för översättning. Stora aktuella verk som kan vara en tänkbar utgångspunkt för bear- betning finns i flera med Sverige kulturellt jämförbara länder, bl a i Finland och Norge. Allmänt kan sägas att det är lättare att överföra ett verk från ett mindre språkområde än från ett stort, eftersom de först- nämnda i regel har ett mera omfattande internationellt material och därmed är mindre koncentrerade på material om det egna landets för- hållanden. I de finländska och norska verken finns det dessutom ett allmännordiskt material, som i stor utsträckning skulle kunna överfö- ras till ett svenskt verk. 6.7 Produktionsteknik Datatekniken erbjuder stora fördelar vid produktionen av ett stort uppslagsverk och detta särskilt på områden som hittills utgjort stora problem såsom hanteringen av informationsmängden och möjligheter- na att ge ut nya upplagor. Flera av de utländska förlag som nu ger ut stora uppslagsverk har byggt upp datasystem som de betraktar som en nödvändig förutsättning för utgivningen. Med hjälp av datatekniken kan man lagra stora mängder informa- tion. Textmassan till ett stort uppslagsverk kan registreras och lagras på magnetband. Vid inläsningen i systemet kan artiklarna också tilldelas koder och identitetsnummer som på olika sätt underlättar det fortsatta arbetet. Ändringar kan föras in direkt via bildskärmstermi- naler. Därigenom behöver vid förnyelsen ingrepp göras endast på de punkter där förändringar skett. Datatekniken underlättar alltså lagringen och bearbetningen av ma- terialet. Den största fördelen framträder dock vid utgivningen av nya upplagor genom att det blir lättare att förnya artiklarna och därmed hålla materialet å jour. Det oförändrade materialet behöver inte sättas på nytt, vilket är av stor betydelse eftersom merparten av stoffet inte förändras mellan två upplagor. På detta sätt blir produktionstiden för nya upplagor kortare, det redaktionella arbetet kan bedrivas konti- nuerligt och man får inte lika utpräglade toppar i arbetsbelastningen vid utgivningen. Genom att artiklar och uppslagsord kan ges ärnneskoder får utgiva-sou 1980: 26 Utgivning och produktion 57 ren en bättre systematisk kontroll över textmaterialet. Detta ger förut- sättningar för att förbättra den redaktionella kvaliteten, inte minst i samband med utgivningen av nya upplagor. Det är lätt att ta ut mate- rial fördelat på olika ämnesområden för översyn och granskning. Där- med kan stoffet också göras mer enhetligt och konsekvent. En ytterligare fördel är att den kunskapsbank som byggs upp för det stora uppslagsverket mer eller mindre direkt kan komma annan utgiv- ning till godo. Sålunda visar aktuella erfarenheter från Finland att det slagordsregister som byggs upp kan ligga till grund för utgivning av mindre uppslagsverk och speciallexika. Sammanfattningsvis kan alltså användningen av datateknik på olika sätt bidra till möjligheterna att bedriva en långsiktig utgivning av ett stort uppslagsverk. Möjligheten att utnyttja kunskapsbanken för an- nan fackboksutgivning kan också ge förutsättningar för att sprida den ekonomiska risken.

7 Nya medier

7.1 Inledning

En av våra uppgifter är att belysa om det finns möjligheter att utnyttja den moderna informationsteknologin i utgivningen av ett stort uppslagsverk. Vägledande vid bedömningen ska enligt direktiven vara den breda allmänhetens möjligheter att få tillgång till materialet.

För att ett infonnationsmedium ska kunna användas för att sprida innehållet i ett stort uppslagsverk måste det rymma stora mängder information i text och bild samt erbjuda ett söksystem som gör det möjligt att lätt hitta den information man söker. Det måste också kunna erbjuda en tekniskt god text- och bildkvalitet. Det är i huvudsak två nya medier som kan komma i fråga i detta sammanhang, nämligen teledata och videoskivan.

Vi har i dessa frågor varit i kontakt med de statliga utredningar som arbetar på området. Informationsteknologiutredningen som tillsattes år 1978 har i uppdrag att utreda de tekniska, kulturpolitiska, rättsliga och ekonomiska förutsättningarna för de nya informationsbärarna text-tv, teledata och telefaksimil. Som underlag för allmän debatt har utredningen nyligen givit ut en kartläggningsrapport (SOU 1979:69) Nya vyer.

Videogramutredningen tillsattes år 1977 med uppgift att göra en kartläggning av utvecklingen på videogramområdet och göra en samlad prövning beträffande statens insatser. Utredningen har nyligen publicerat en debattskrift (Ds U 1979:16) Den elektroniska hästen vilken också innehåller teknisk information om olika typer av videogram.

Eftersom den tekniska utvecklingen är snabb på dessa områden och förutsättningarna därigenom ständigt förändras måste vi begränsa oss till en allmän diskussion av möjligheterna att via dessa medier förmedla innehållet i uppslagsverk.

7.2 Teledata

Teledata (tidigare vanligen kallad data-tv) innebär att information från en eller flera databaser via telenätet överförs till tv-skärmen eller till en särskild teledataapparat. Med telefonen tar man kontakt med databasen och med hjälp av en sifferdosa kan man ta fram olika informationsavsnitt på en bildskärm. För överföring till tv-skärmen krävs en särskildtillsats i tv-apparaten. Det är tekniskt möjligt att också överföra informationen på papper genom en hemfaksimilapparat.

Sökningen sker ofta genom en så kallad trädsökningsprincip. Det är en systematisk metod som innebär att man steg för steg söker sig fram till den önskade informationen genom att på allt mer specificerade nivåer välja mellan ett antal sökord. Varje sida har ett nummer som man också kan gå direkt till om man — tex genom en tryckt innehållsförteckning eller ett index — vet var den önskade informationen finns.

Det är också möjligt att åstadkomma ett alfabetiskt söksystem där man slår upp den sökta informationen med hjälp av ett alfabetiskt tangentbord.

I teledata kan endast text och stillbilder överföras. Kapaciteten är i princip obegränsad. I England där man har hunnit längst på detta område finns ett system med nära 200 000 sidor. Varje sida rymmer 24 rader à 40 nedslag eller totalt 960 nedslag (vilket motsvarar 10—15 procent av utrymmet på en uppslagsboksida). Detta system kan således innehålla över 190 miljoner nedslag.

En begränsning med teledata är bildkvaliteten. Idag kan man i de flesta system endast få schematiska bilder. Det är möjligt att på sikt utveckla system med relativt god bildkvalitet. En gräns sätts dock av bildskärmens bristande skärpa.

l England har man efter en flerårig planeringsperiod påbörjat praktiska försök med teledata år 1978. Ansvaret ligger hos det engelska post- och televerket (Post Office) vars systern heter Prestel. Detta vänder sig både till enskilda hushåll och affärslivet. I april 1980 fanns ca 2 000 teledataapparater i drift i England. Antalet apparater

ökar f n snabbt. Bland de former av information som ingår i försöken kan nämnas nyheter, väderrapporter, sportresultat, evenemangstips och olika typer av samhällsinformation.

I Sverige pågår f n två försök med teledata, genom televerket resp Svenska AB Philips. l televerkets försök som började i mars 1979 deltar ca 30 företag och institutioner, däribland TT, ett antal tidningar och informationsteknologiutredningen. Även Focus deltar i försöket.

Konsumentens kostnader för teledata består av investerings- och användningskostnader. Merkostnaden för inköp av tv-apparat med tillsats för text-tv och teledata beräknas bli ca 1 000 kr förutsatt att efterfrågan blir så stor att man kan producera sådana apparater i stora serier. En särskild teledataapparat beräknas vid massproduktion komma att kosta 500—1 000 kr. Kostnaderna för utnyttjandet innefattar avgifter till informationslämnaren samt abonnemangs- och markeringsavgifter till televerket. Den mest osäkra posten är den förstnämnda som torde variera kraftigt beroende på databasens omfattning och karaktär.

Under förutsättning att teledata slår igenom som ett allmänt tillgängligt informationsmedium kan det finnas flera fördelar med att presentera ett uppslagsverk i detta medium. Den stora fördelen som gör metoden intressant är att man hela tiden kan presentera ett successivt förnyat material. Teledata kan vidare rymma i princip obegränsade mängder information. En väsentlig fördel är också att distributionskostnaderna blir mycket låga eftersom man utnyttjar ledig kapacitet i befintliga medier.Teledata är dock av flera skäl mindre lämpligt för de funktioner som fylls av stora uppslagsverk. Det är ansträngade och obekvämt att läsa stora textmängder från en bildskärm och det går betydligt långsammare än att läsa tryckt text. Det är vidare svårt att utveckla en bildkvalitet som motsvarar de krav som bör ställas på illustrationerna i ett stort uppslagsverk. Bundenheten till apparater är också en nackdel för användaren.

Materialet kan inte heller bli lika överskådligt i teledata som i en bok eftersom det är svårare att bläddra. Det blir svårare att göra jämförande studier av olika uppslagsord och att studera text och bild samtidigt eftersom dessa i regel inte kan placeras på samma sida. Möjligheten till stimulerande sidoupptäckter blir också mindre.

För ett kostnadskrävande och riskfyllt projekt som ett stort uppslagsverk med höga redaktionella grundkostnader kan finansieringen bli ett särskilt problem, bl a genom att intäktsflödet blir beroende av i vilken utsträckning servicen faktiskt utnyttjas av konsumenterna. Det kan också bli svårt att finna en debiteringsform som inte hämmar en flitig användning av verket.

Vi tror inte att teledata ens på långt sikt kan ersätta boken som ett medium för stora uppslagsverk, eftersom viktiga nackdelar kommer att bestå särskilt ifråga om åskådligheten och läsbarheten. Boken är för överskådlig tid ett oöverträffat flexibelt medium som dessutom utan hjälpmedel kan användas i olika miljöer.

Teledatatekniken är främst anpassad för kortfattad information som ofta behöver förnyas. Den är därför mest lämpad för specialiserad information med stort aktualitetsbehov, men är mindre användbar för mera långsiktig kunskapsförmedling.

Genom möjligheten att ständigt kunna presentera aktuell information kan dock teledata bli ett viktigt komplement till ett stort uppslagsverk i bokform. Det finns många ämnesområden — t ex teknik och politiska förhållanden — där en del av materialet snabbt föråldras. Med hjälp av teledata skulle aktuell infonnation inom sådana områden kunna förmedlas till användarna.

Denna möjlighet är intressant i första hand för bibliotek och andra institutioner som i stor utsträckning kan förväntas skaffa ett stort uppslagsverk i bokform. För biblioteken skulle en sådan service vara till god hjälp i referensarbetet.

7.3 Videoskiva

Under förutsättning att videoskivan blir allmänt utnyttjad som informationsmedium kan detta medium utgöra en

framtida möjlighet att lagra och sprida innehållet i uppslagsverk. Det är en skiva med optisk avläsning som därvid kan komma ifråga. Genom att det är möjligt att var som helst stanna en sådan skiva kan den visa ett stort antal stillbilder eller sidor. På dessa sidor kan man lagra information i text och bild. Med hjälp av en videoskivspelare med en laser som läser av sidorna kan man visa dessa på en tv-skärm. Det är också möjligt att utveckla olika söksystem för att snabbt hitta den information man söker. Dettaförutsätter att bilderna kodas och registreras.

Videoskivan har liksom teledata stor kapacitet. Det är idag möjligt att framställa skivor med ca 90 000 sidor. Med samma textmängd per sida som i teledata (960 nedslag) skulle en sådan skiva rymma ca 85 milj tecken. Innehållet på en videoskiva kan dock inte som i teledata förnyas kontinuerligt.

När det gäller illustrationer erbjuder videoskivan samma kvalitet som en vanlig tv-bild. På en videoskiva kan man också få rörliga bilder med eller utan ljud. En optisk skiva har en speltid på ca 60 minuter, således motsvarande tiden för en kortare spelfilm.

På en optisk skiva är det också möjligt att kombinera stillbilder innehållande text och illustrationer med rörliga bildsekvenser. Det bör då observeras att de rörliga bilderna är betydligt mer utrymmeskrävande. Det går ca 25 stillbilder på en sekund. En rörlig bildsekvens på 20 sekunder motsvarar alltså 500 stillbilder.

Hittills har 40—50 olika videoskivsystem presenterats på papperet, men endast ett fåtal av dem kommer att marknadsföras. Systemet måste standardiseras för att flera olika typer av skivor ska kunna spelas på samma videoskivspelare. Bristen på standardisering har hittills utgjort ett hinder för videoskivans spridning. Idag förekommer dock försäljning av videoskivor i USA. I Sverige arbetar Svenska AB Philips med en skiva med optisk avläsning som man räknar med att marknadsföra år 1982.

Eftersom videoskivan ännu inte finns på den svenska marknaden är det svårt att bedöma kostnaderna för detta medium. En videoskivspelare kan beräknas kosta ca 4 000 kr. Priset för en skiva beror naturligtvis i hög grad på innehållet. Den tekniska framställningskostnaden för skivorna kan dock uppskattas till 15—20 kr per exemplar.

Videoskivan har flera egenskaper som gör det möjligt att förmedla innehållet i uppslagsverk via detta medium. Liksom teledata har det stor kapacitet och kan erbjuda ett för uppslagsverk lämpligt söksystem. Till skillnad från teledata kan det dessutom redan med nuvarande teknik ge en relativt god bildkvalitet.

Videoskivan är också ett flexibelt medium. Det är lätt att bläddra fram och tillbaka. Genom möjligheten att visa rörliga bilder med ljud kan detta medium ge information av en typ som boken inte kan förmedla. Det har också särskilda förutsättningar att — genom samspel mellan text, ljud, stillbilder och rörliga bilder — ge en pedagogisk presentation av särskilda teman.

Videoskivan är dessutom ett kompakt medium. Innehållet i ett stort uppslagsverk av traditionellt slag skulle kunna rymmas på två skivor. Eftersom man bör utnyttja möjligheten till rörliga bilder och eftersom mediet torde förutsätta en mer utrymmeskrävande presentationsform än en bok får man dock tänka sig att det vore lämpligt att fördela verket på fler skivor.

När det gäller kostnaderna torde själva den redaktionella och tekniska framställningen av verket — åtminstone på kort sikt — bli dyrare än vid produktion i bokform eftersom mediet ställer nya krav på presentationen av materialet och eftersom man använder sig av rörliga bilder.Däremot blir de tekniska kostnaderna för att mångfaldiga verket betydligt lägre. Ett verk på förslagsvis tio skivor skulle sålunda kosta 150—200 kr per set att producera mot ca 700 kr per set för ett verk i bokform enligt vår kalkyl. Också den fysiska distributionen blir billig.

Videoskivan kan genom sina speciella mediemässiga fördelar ge upphov till en ny typ av uppslagsverk som lägger större vikt vid möjligheten till pedagogisk presentation än vid kraven på allsidighet och utförlighet. Detta medium är dock trots sin kapacitet mindre lämpat för att fylla det stora uppslagsverkets informationsförsörjande funktion: att inom i princip samtliga kunskapsområden kunna tillhandahålla den information som användaren efterfrågar. Genom beroendet av tv-skärmens format och bristande skärpa har videoskivan också liksom teledata

viktiga nackdelar ifråga om åskådlighet och läsbarhet. Även här innebär bundenheten till teknisk apparatur en nackdel för användaren.

Mot den angivna bakgrunden gör vi den bedömningen att inte heller videoskivan inom överskådlig framtid kan ersätta boken som förmedlare av innehållet i stora uppslagsverk. Videoskivans mera långsiktiga utvecklingsmöjligheter härvidlag har vi inte ansett oss behöva bedöma med hänsyn till kravet att ett nytt stort uppslagsverk ska kunna komma ut inom en förhållandevis kort tid. SOU 1980:26 8 Distribution och försäljning 8.1 Utgångspunkter l våra direktiv betonas vikten av att ett nytt stort uppslagsverk når ut till allmänheten. Strävan bör därför vara, framhålls det, att verket skall spridas inte bara till utbildnings- och forskningsinstitutioner, fö- retag, bibliotek etc utan också till hemmen. I direktiven framhålls också att flera olika försäljningsformer troligen måste tillämpas för ett verk av angivet slag. Kommittén bör undersöka vilka försäljningsvä- gar som kan utnyttjas. Ett stort uppslagsverk är en sällanköpsvara som vänder sig till en re- lativt begränsad publik. På grund av de höga produktionskostnaderna och den långa utgivningstiden måste det för att projektet ska gå ihop säljas till ett pris och i en upplaga som ligger klart över vad som gäller för andra typer av böcker (jfr avsnitt 5.4). Verket måste därför kunna marknadsföras under en längre tid. Behovet av långsiktig försäljning har hittills medfört att marknads- föringen av stora uppslagsverk nästan helt har byggt på olika former av direktförsäljning. Försäljningen genom bokhandel och annan de- taljhandel har endast utgjort ett komplement (jfr avsnitt 4.1.2). 8.2 Olika försäljningskanaler 8.2.1 Hemfdrsdljning Från förlagshåll hävdas att hemförsäljning är den enda försäljnings- form som kan garantera den för ett stort uppslagsverk nödvändiga, långsiktiga försäljningen. Erfarenheter från andra länder synes ge stöd för denna bedömning. Hemförsäljning är internationellt sett den do- minerande försäljningformen för stora uppslagsverk. Sålunda säljs stora uppslagsverk som idag ges ut i med Sverige jam- förbara länder och språkområden som Norge, Finland och Holland huvudsakligen genom hemförsäljning. Det dyraste aktuella svenska uppslagsverket Focus säljs till 85 procent genom hemförsäljning. En viktig fördel med hemförsäljning är att den bättre än andra för- säljningsformer ger möjlighet till presentation och demonstration av produkten. Konsumenten kan få en sakkunnig beskrivning av verket 566 Distribution och försäljning SOU 1980:26 och dess användningsmöjligheter. Hemförsäljning är dock en för för- lagen dyr försäljningsform, eftersom den kräver en organisation av försäljare som under en längre tid är inriktade på ett fåtal produkter. Från konsumentpolitisk synpunkt är hemförsäljning en omdiskute- rad form av marknadsföring. Den anses vara påträngande och ge för- säljaren ett psykologiskt övertag som medför en stor risk för att kon- sumenterna köper varor som de inte behöver. Som tidigare nämnts har hemförsäljningskommittén nyligen lämnat ett förslag om skärpta reg- ler för hemförsäljning. Dessa innebär bl a att en försäljare inte får gö- ra ett hembesök utan föregående avisering och utan att ha fått konsu- mentens samtycke. Vi återger vårt remissvar på kommitténs förslag i bilaga 5. Hemförsäljningen har minskat i betydelse på den svenska bokmark- naden under l970-talet. En viktig faktor torde ha varit att en del hem- försäljningsorganisationer awecklades som en följd av nedskärningar i utgivningen i samband med den s k förlagskrisen åren omkring 1970. 8.2.2 Bokklubb Bokklubbarna har expanderat kraftigt under l970-talet och har snabbt närmat sig bokhandeln som den största försäljningskanalen för böc- ker. Det finns nu ca 30 bokklubbar i landet. Denna utveckling har uppmärksammats i den kulturpolitiska debatten, där det bl a hävdats att bokklubbarna genom sin effektiva distribution och sitt relativt ’ smala sortiment utgör ett hot mot den fullsorterade bokhandeln. Bokklubbar används också för försäljning av olika typer av stora verk. Sålunda marknadsförs de nya uppslagsverken Bra Böckers Lexi- kon och Media helt eller till en stor del genom bokklubbar. Från förla- gens synpunkt är flerbandsverk en lämplig bokklubbsprodukt efter- som de erbjuder ett successivt utbud av nya volymer och därmed också en möjlighet att behålla kunder under en längre period. Bokklubbar ger också en relativt god möjlighet till presentation eftersom kunderna kan få en fortlöpande information om verket genom medlemstid- ningar eller annat material. En annan fördel med att distribuera uppslagsverk via bokklubb är att man kan utnyttja en redan befintlig och effektiv försäljningskanal. En följd av detta kan dock bli att andra försäljningskanaler får svårt att konkurrera. För vissa bokverk har det visat sig vara svårt att kom- binera bokklubbsdistribution med försäljning genom andra kanaler. I fallet ett stort uppslagsverk kan sitationen dock ställa sig helt an- norlunda. Eftersom de volymer som säljs genom bokklubb i regel be- tingar

ett relativt lågt pris är det osäkert om utgivande förlag överhu- vudtaget kommer att finna det möjligt att använda denna kanal för marknadsföring av ett stort uppslagsverk. 8.2.3 Postorder Postorderförsäljning skiljer sig från bokklubbar genom att den inte förutsätter medlemskap och att förlagen därigenom inte har en fastSOU 1980: 26 Distribution och försäljning 67 kundkrets. Från konsumentens synpunkt är det en fördel att inte behö- va binda sig vid något köpåtagande. För förlagen försvåras marknads- föringen. De förlag som disponerar en bokklubb har dock möjlighet att skicka postordererbjudande till sina medlemmar. Försäljning genom postorder spelar en relativt liten roll i bokdistri- butionen. Den avser i regel böcker i lägre prisklasser och bedrivs hu- vudsakligen av ett mindre antal förlag som specialiserat sig på denna typ av försäljning. Som tidigare nämnts sålde Förlagshuset Norden under ett skede sina stora uppslagsverk genom postorder innan man gick över till hemför- säljning. Sedan dess har inget större bokverk av betydelse lanserats via postorder. Däremot förekommer postordererbjudanden av t ex Sohl- mans Musiklexikon och Focus. Bonniers har nyligen gjort ett mark- nadstest för postorderförsäljning av ett stort uppslagsverk. Resultatet har dock inte föranlett något beslut att producera och marknadsföra verket. Här kan dock nämnas att postorder spelar en viss roll som komplet- terande försäljningsform vid lanseringen av stora bokverk i Norge och Danmark. I samarbete med bokhandeln gör förlagen postorderut- sändningar som kombineras med annonser i pressen och skyltning i bokhandeln. 8.2.4 Bokhandel Bokhandeln har traditionellt varit den största försäljningskanalen för böcker och är fortfarande den kulturpolitiskt viktigaste genom att den är ensam om att tillhandahålla ett brett sortiment av böcker. För för- säljningen av stora uppslagsverk har bokhandeln däremot snarare fun- gerat som ett komplement. En väsentlig orsak till detta kan vara att flertalet bokhandlare med sitt stora sortiment inte har möjlighet att under en längre tid mark- nadsföra ett enskilt verk som till såväl pris som karaktär väsentligt skiljer sig från det övriga sortimentet. Därtill kommer den omständig- heten att ett stort uppslagsverk i regel ges ut med ett band i taget och säljs på avbetalning. Många bokhandlare har inga avbetalningsruti- ner. Bokhandeln har dock i detta sammanhang även flera fördelar jäm- fört med tex hemförsäljning. Konsumenterna har möjlighet att utan psykologiskt tryck studera och informera sig om verket. Bokhandeln är dessutom i förhållande till omsättningen en mindre personalintensiv och en för förlagen billigare försäljningsform. Därtill kommer det för- hållandet att bokhandeln endast behöver bära en mindre del av mark- nadsföringskostnaderna. Det i kronor räknat stora utrymmet för åter- försäljarmarginaler som det höga priset medger bör därför vara intres- sant för bokhandeln. Här kan också nämnas att bokhandeln i Norge och Danmark haft en relativt stor försäljning i samband med ovan nämnda postorderut- sändningar och lansering av bokverk. Denna försäljning har dock va- rit relativt hårt koncentrerad till den första försäljningsperioden.68 Distribution och försäljning SOU 1980: 26 8.2.5 Sammanfattande bedömning Det är angeläget att ett nytt stort svenskt uppslagsverk som ges ut med statligt stöd får en bred spridning. Det är därför angeläget - även från principiell synpunkt - att verket kan säljas genom flera olika kanaler och att det kan hållas tillgängligt på marknaden under en längre tid. Kravet på långsiktig försäljning innebär enligt vår mening att någon form av direktförsäljning måste utgöra stommen i marknadsföringen av ett stort uppslagsverk. Det finns skäl som talar för att hemförsälj- ning är den enda försäljningsform som kan garantera den nödvändiga, långsiktiga försäljningen. Hemförsäljning är internationellt sett den dominerande försäljningsformen för stora uppslagsverk. Det är vida- re, med hänsyn till projektets ekonomiska omfattning, osannolikt att en utgivare vågar förlita sig på andra kanaler såsom bokklubb eller postorder som är så lite prövade i sammanhanget. Av detta skäl, och med.hänsyn till de fördelar som försäljningsfor- men erbjuder för möjligheterna att presentera och demonstrera ett stort uppslagsverk, anser vi att hemförsäljning ska kunna bedrivas även i fortsättningen, förutsatt att det sker i tillbörliga former. Andra kanaler som bokhandel och postorder bör dock kunna bli ett viktigt komplement till hemförsäljningen. Ett ensidigt beroende av hemförsäljning är inte önskvärt. Från kulturpolitisk synpunkt vore det också olämpligt att bygga marknadsföringen av ett stort uppslagsverk på bokklubbsförsäljning som förutsätter medlemskap för möjligheten i att köpa verket. 8.3 Bruttoprisförbudet 8.3.1 Att sälja uppslagsverk i ett fritt prissystem Vi har i vårt arbete ägnat stor uppmärksamhet åt bruttoprisförbudet, eftersom det finns starka skäl som talar för att den fria prisbildningen innebär en stark begränsning av möjligheterna att bedriva en långsik- tig försäljning av stora uppslagsverk. Hemförsäljning är en personal- krävande och därmed dyr försäljningsform som är känslig för pris- konkurrens från andra kanaler. Den kan därför inte bedrivas med framgång vid sidan av återförsäljare som har

möjlighet att konkur- rera med priset. Detta gäller särskilt under verkets lanseringsperiod och från den tid- punkt när det närmar sig sin fullbordan. Lågpriskanalerna har då en stor konkurrensfördel. De kan skörda frukterna av förlagens mark- nadsföringsansträngningar och använda verket som lockvara eller säl- ja ut en viss upplaga i en tillfällig kampanj till väsentligt reducerade priser. Förlagen får på grund av de stora kostnaderna för hemförsäljning svårt att svara på en sådan priskonkurrens i ett läge där konsumenter- na vet att de kan köpa exakt samma verk billigare på annat håll. Däri- genom försvåras möjligheterna att driva en försäljningsorgartisationsou 1980: 26 Distribution och försäljning 69 på ett lönsamt sätt och den nödvändiga, långsiktiga försäljningen störs. Eftersom många bokhandlare alltjämt är obenägna att priskon- kurrera, kan även bokhandelns intresse av att tillhandahålla verket för stadigvarande försäljning minska. Den merförsäljning som uppkom- mer hos de priskonkurrerande återförsäljarna torde bli alltför tillfällig och begränsad för att kunna kompensera bortfallet. Resultatet av en priskonkurrens kan med andra ord bli att verket kommer att utbjudas på för få ställen under en för kort tid. Redan risken för att en priskonkurrens ska uppstå kan hämma för- säljningen. Konsumenterna kan avvakta med sina köp, förlagen får svårt att rekrytera försäljare och bokhandlarna kan avstå från att kö- pa in verket. Flera faktorer talar för att ett nytt stort uppslagsverk vore ett attrak- tivt objekt för priskonkurrens. Verket skulle bli unikt på marknaden och ha ett stort uppmärksamhetsvärde. Den i kronor räknat stora åter- försäljarmarginalen skulle länma stort utrymme för prissänkningar. De fåtaliga mindre uppslagsverk som utkommit under 1970-talet har visat sig vara populära föremål för priskonkurrens, t ex Bonniers 3-bandslexikon och Bonniers Uppslagsbok i färg. Beträffande Focus som efter marknadsdomstolens dom mot komrnissionssystemet (se av- snitt 4.2.2) säljs både direkt och via bokhandeln har förlaget sökt möta risken för priskonkurrens genom att - i kombination med en årsbo- nus - minska detaljistemas marginaler. I fråga om nya stora uppslagsverk finns det inget studieexempel. Något sådant verk har inte givits ut. Marknadsföringen av det största nya verket, Bra Böckers Lexikon, bygger som nämnts helt på försälj- ning via bokklubb. Samtidigt har det i Norge och Finland —— där förlagen genom fasta priser kan diktera försäljningspriset i detaljistledet - givits ut stora uppslagsverk som distribueras inte bara genom direktförsäljning utan också via bokhandeln. I båda länderna framhålls från förlagshåll att möjligheten att tillämpa fasta priser är en förutsättning för att man ska våga satsa på utgivning av stora uppslagsverk. 8.3.2 Möjligheter att lösa bruttoprisproblemet Det finns följande teoretiska möjligheter att undgå negativa effekter av en priskonkurrens: D Verket sprids inte via återförsäljare utan säljs uteslutande genom en egen hemförsäljningsorganisation. D Verket marknadsförs huvudsakligen genom bokklubb eller postor- der. D Återförsäljarmarginalerna sätts så snävt att priskonkurrens i prak- tiken omöjliggörs. D Verkningama av priskonkurrens för producerande förlag upphävs genom statligt stöd. D Bruttoprisförbudet upphävs genom dispens för uppslagsverket. En utgångspunkt för vår bedömning är som ovan angivits att det70 Distribution och försäljning sou 1980:26 från såväl kulturpolitisk som ekonomisk synpunkt är angeläget att ett nytt stort uppslagsverk får en bred spridning och att verket därför ska kunna säljas genom flera olika kanaler. Försäljning uteslutande genom egen hemförsäljnings- organisation Det är vid hemförsäljning möjligt att undvika den känsliga priskon- kurrensen från detaljistledet om man säljer verket uteslutande genom en egen hemförsäljningsorganisation. Detta är dock från flera syn- punkter ingen bra lösning. Om det tillämpas konsekvent strider ett sådant förfarande visserli- gen inte mot konkurrensbegränsningslagen, men det kan förbjudas om det bedöms ha skadlig verkan. Det är osannolikt att ett förlag skulle våga satsa på ett system som kan brytas upp av konkurrensbegräns- ningsskäl. En selektiv försäljning av ett verk som skulle bli unikt på markna- den är dessutom inte tilltalande från kulturpolitisk eller konsumentpo- litisk synpunkt. Systemet skulle också innebära ekonomiska nackde- lar, eftersom förlagen tvingas avstå från återförsäljarmarknaden. Marknadsföring genom bokklubb eller postorder Om ett stort uppslagsverk kunde marknadsföras genom bokklubb eller postorder vore bruttoprisförbudet inte något större problem, eftersom dessa kanaler inte är känsliga för priskonkurrens från återförsäljarna i lika hög grad som hemförsäljningen. Som ovan anförts tror vi dock inte att dessa försäljningsformer kan utgöra något alternativ till hem- försäljningen när det gäller marknadsföringen av ett stort uppslags- verk. Olika återförsäljarmarginaler Efter införandet av fria priser tillämpas inom bokbranschen ett net- toprissystem. Förlaget sätter ett s k f-pris (exkl moms) i förhållande till återförsäljarna och på detta får dessa själva beräkna sitt pålägg. För uppslagsverk och andra böcker som

huvudsakligen säljs direkt till konsument, främst genom hemförsäljning, fastställer utgivaren dels ett f-pris till detaljisterna, dels ett konsumentpris för direktförsälj- ningen. För dessa typer av böcker kan förlaget således etablera ett marknadspris till vilket återförsäljarna mer eller mindre måste anpassa sig. Eftersom hemförsäljning är en för förlagen dyrare försäljningsform än bokhandel -- framför allt på grund av det stora personalbehovet och att den bär en större andel av försäljningsomkostnaderna - har bokhandeln stora möjligheter att priskonkurrera om stora verk. Detta beror dock på vilket f-pris förlaget sätter. Om f-priset sätts till t ex ett belopp som motsvarar 70 procent av konsumentpriset exkl moms blir bokhandelns marginal 30 procent vilket är mindre än vad som gäller för böcker i allmänhet. Räknat i kronor blir den dock stor på grund avSOU 1980: 26 Distribution och försäljning 71 det höga priset. Sålunda blir vid ett konsumentpris på 7 500 kr inkl moms, 6 220 kr exkl moms, f-priset 4 350 kr och bokhandelns margi- nal därigenom ca l 875 kr per verk. Om f-priset återigen sätts till 60 procent vilket motsvarar den vanli- ga marginalen för bokhandelslitteratur skulle vid samma konsument- pris bokhandelns marginal bli ca 2 500 kr per verk, vilket ger ett bety- dande utrymme för priskonkurrens. Om f-priset istället höjdes till 80 procent av direktförsäljningspriset skulle marginalen halveras till ca 1 250 kr. Förlaget har alltså möjlighet att genom att höja f-priset minska åter- försäljarmarginalen och därmed minska utrymmet för priskonkur- rens. En påtaglig risk är dock att marginalen kan sättas så snävt att bokhandelns möjligheter och intresse för att föra verket försvinner. Statligt ekonomiskt stöd En möjlighet att upphäva verkningarna av en priskonkurrens i sam- band med försäljningen av ett stort uppslagsverk vore att staten genom subventioner kompenserar utgivaren. Eftersom försäljningsutfallet blir särskilt osäkert i en situation med fri prissättning skulle ett sådant stödbehov kunna bli mycket stort. Det är dessutom svårt att precisera på förhand. Därtill kommer att en sådan subvention inte skulle stimu- lera själva spridningen av verket. Dispens från bruttoprzlsförbudet De hittills redovisade möjligheterna att vid försäljningen av ett stort uppslagsverk undgå negativa effekter av en priskonkurrens är enligt vår mening inte lämpliga och dessutom allför osäkra. En stor nackdel med flera av metoderna är att verket inte blir tillgängligt via olika för- säljningskanaler. Vi anser därför att möjligheterna till dispens från bruttoprisförbudet för utgivningen av ett nytt stort svenskt uppslags- verk bör prövas. En sådan dispens skulle underlätta utgivningen av ett stort uppslags- verk eftersom den skulle undanröja en väsentlig riskfaktor: risken för att den nödvändiga, långsiktiga försäljningen störs av tillfällig pris- konkurrens från lågpriskanaler. Därigenom ökar också förutsätt- ningarna för att verket görs tillgängligt via flera olika försäljningska- naler, vilket främjar en bred spridning. Det kan från konkurrenssynpunkt komma att hävdas att en dispens från bruttoprisförbudet för ett stort uppslagsverk skulle innebära en konkurrensbegränsning genom att den - som lagstiftaren har formu- lerat det - kan ha negativ inverkan på prisbildningen eller hämma verkningsförmågan inom detaljistledet. I detta fall vill vi dock bedöma risken för skadliga verkningar som obetydlig eftersom begränsningen gäller ett enda verk som dessutom endast kan komma att svara för en obetydlig del av de enskilda åter- försäljarnas verksamhet. Om dessutom en dispens är en förutsättning för att ett stort uppslagsverk ska kunna ges ut bör en sådan risk vara72 Distribution och försäljning SOU 1980:26 mindre vägande. En annan invändning är att en dispens för ett enda stort verk skulle ge detta en konkurrensfördel gentemot befintliga uppslagsverk. Detta problem blir dock relativt litet eftersom det nya verk vi föreslår till så-väl pris som karaktär väsentligt kommer att skilja sig från de verk som idag finns på marknaden (jfr avsnitt 2.4.2 och 6.2). 8.3.3 Möjligheter att få dispens från bruttoprisförbudet Som nämnts i avsnitt 4.2.2 kan enligt konkurrensbegränsningslagen dispens från bruttoprisförbudet idag medges om den kan bidra till kostnadsbesparingar som till väsentlig del kommer konsumenterna tillgodo eller om den i övrigt kan vara till fördel från allmän synpunkt. En eventuell ansökan om dispens för ett nytt stort uppslagsverk ska inlämnas av utgivande förlag. NO yttrar sig över varje ansökan. Beslut fattas av marknadsdomstolen som är enda instans i sådana ärenden. Det åligger i princip sökanden att visa att tillräckliga skäl för en dis- pens föreligger. Domstolen bedömer dessa skäl och väger dem mot den skadliga verkan som konkurrensbegränsningen bedöms ha. Bedömningen av dispensärenden är och har varit mycket restriktiv. Hittills har endast fem ansökningar bifallits (bl a för böcker), varav flera var tidsbegränsade. Ingen av dispenserna är längre i kraft. Möjligheterna att få dispens för ett nytt stort uppslagsverk är sålun- da mycket osäkra och de kan inte prövas förrän ett konkret projekt fö- religger. Utgivaren måste i sin ansökan kunna ge en presentation av det planerade verket med

beskrivning och kalkyler. Konkurrensbegränsningslagen är nu föremål för översyn i handels- departementet. I det utredningsförslag som ligger till grund för översy- nen föreslås inga reella förändringar beträffande dispensregelns inne- håll och tillämpning. Via motivuttalanden i en kommande proposition bör enligt vår me- ning nuvarande restriktiva praxis kunna mjukas upp i syfte att bl a be- reda reell möjlighet för en dispens för ett nytt stort uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan, dvs för ett kulturpolitiskt viktigt projekt av speciell karaktär. Vi anser således att de näringsfrihets- rättsliga intressena bör kunna vika i detta fall. Kommittén har till handelsdepartementet översänt en skrivelse med den innebörden. SOU 1980: 26 9 Genomgång av tänkbara stödformer 9.1 Inledning Vi har i tidigare avsnitt tagit ställning för att staten ska ta ett initiativ till att en utgivning av ett stort svenskt uppslagsverk ska komma till stånd inom ramen för existerande förlagsverksamhet. Inför våra över- väganden och förslag i nästa kapitel gör vi en genomgång av olika tänkbara stödformer med en diskussion av deras för- och nackdelar. Ett grundläggande kriterium vid val av stödform är naturligvis att denna resulterar i att ett nytt stort uppslagsverk kan ges ut och hållas aktuellt. Stödbehovets slutliga omfattning bör vara möjligt att förutse och stödformen bör vara lätt att administrera. I bilaga 4 redovisar vi - som underlag för bedömningar - kost- nadsberäkningar och räkneexempel för utgivning och spridning av ett stort uppslagsverk med olika antaganden om pris och upplaga. 9.2 Immateriellt stöd Förutom direkt ekonomiskt stöd finns det andra vägar att främja de allmänna förutsättningarna för utgivning och distribution av stora uppslagsverk. Vi kallar detta immateriellt stöd. En sådan väg är lagstiftningen. En möjlig stödåtgärd vore att bevilja undantag eller dispens från lagar som i väsentlig mån berör verksam- heten. Åtgärder av denna typ kan främst gälla bruttoprisförbudet och ev konsumentlagstiftningen. I Danmark och Norge har böcker en sär- ställning i dessa avseenden. Frågan om dispens från bruttoprisförbudet för ett stort uppslags- verk behandlas i kap 8. En fördel med denna typ av åtgärder är att de inte innebär någon extra administration eller någon direkt kostnad för staten. De torde dock sarmolikt inte räcka som stöd till ett stort uppslagsverk. De kan vidare inte bli föremål för förhandlingar eftersom ärenden av detta slag avgörs genom domstolsutslag eller myndighetsbeslut. 7374 Genomgång av tänkbara stödformer SOU 1980:26 9.3 Ekonomiskt stöd 9.3.1 Skattelättnader En möjlig form av skattelättnader är momsbefrielse. I Sverige är idag dagspressen och vissa tidskrifter befriade från moms. I Norge är även böcker befriade. I de flesta västeuropeiska länder gäller en lägre momssats för böcker än för flertalet andra varor. Frågan om momsbefrielse för böcker har också väckts vid flera till- fällen, bla av företrädare för bokbranschen. Som främsta skäl har an- förts att det skulle leda till lägre bokpriser och därmed stimulera bok- försäljnjngen. Man har även hänvisat till internationella förhållanden. statsmakterna har vid olika tillfällen awisat sådana framställ- ningar. Generellt kan konstateras att man är mycket restriktiv med att bevilja momsbefrielse för nya produkter. 9.3.2 Kapitalstöd Kreditgarantier Kreditgarantier innebär att staten går i borgen för lån till utgivande förlag. Inom ramen för litteraturstödet ges idag garantier till små för- lag och till boklådor. Vid ett stort uppslagsverksprojekt skulle kreditgarantier kunna un- derlätta utgivningen för förlag som inte förfogar över egna säkerheter. De torde däremot inte märkbart påverka kostnaderna för utgivningen även om de ibland är förknippade med gynnsamma lånevillkor. Kreditgarantier är inte aktuella som stödform till stora förlag eller konsortier som själva bör kunna skaffa kapital. För mindre förlag skulle de däremot behövas. Det är dock osäkert om sådana förlag i öv- rigt har resurser att ge ut ett stort uppslagsverk. Fördelaktiga Iånevillkor Man kan tänka sig att utgivande förlag får lån med förmånliga ränte- och amorteringsvillkor eller någon form av avskrivningslån. Sådana statliga stödformer existerar idag på vissa områden. Sålunda kan bok- handlare få investeringslån eller avskrivningslån. Fördelaktiga lånevillkor är ett tidsbegränsat engångsstöd. Därefter förväntas verksamheten kunna bedrivas på kommersiella grunder. Denna stödform är inget utpräglat kapitalstöd utan kan snarare be- tecknas som en form för utbetalning av bidrag eller subvention. Ett lån med förmånliga räntevillkor är en räntesubvention, och ett avskriv- ningslån kan ses som ett direkt bidrag eftersom det normalt inte behö- ver återbetalas. Förmånliga lånevillkor vore en mer verkningsfull stödfonn än kre- ditgarantier bl a därför att räntan är en viktig kostnadspost för ett stort uppslagsverk. Räntekostnadens storlek beror bl a på faktorerSOU 1980: 26 Genomgång av tänkbara stödformer 75 som produktionstid, försäljningssätt, omsättningshastighet och betal- ningsvillkor. 9.3.3 Driftstöd Allmänna bidrag Med allmänna bidrag menas ett stöd som går till en verksamhet eller ett projekt i dess helhet. Det är en flexibel stödform när det gäller be-

loppets storlek. Man kan grovt skilja på förhands- och efterhandsstöd. Man kan tänka sig ett allmänt bidrag i form av projektbidrag som utbetalas före eller under utgivningstiden. Det är en relativt vanlig form för litteraturstöd som idag kan ges till särskilda boktitlar och tidskrifter. Projektbidrag är en möjlig stödforrn också för ett stort uppslags- verk. Den är lätt att administrera och det är möjligt att precisera ett stödbelopp på förhand. För effekten av stödet är det en fördel att be- loppet utbetalas på ett tidigt stadium när kapitalbehovet är störst. Ut- betalningen bör dock följa kostnaderna och kan därför behöva förde- las på flera år. På grund av projektets storlek och dess många osäkra faktorer är det svårt att på förhand bestämma ett skäligt belopp. För statens del kan stödformen vara riskfylld eftersom bidraget till stor del utbetalas innan verket är färdigt. En annan möjlighet är att staten genom en förlustgaranti förbinder sig att täcka ev förlust på projektet, med utbetalning i efterhand. En sådan garanti behöver dock inte och bör inte vara total; man kan tän- ka sig ett tak eller att en viss andel av förlusten täcks. En förlustgaranti förutsätter statlig insyn i ekonomin eller slutredovisning från förlaget. En förlustgaranti ger utgivande förlag en viss trygghet, men kan å andra sidan innebära en risk för att produktionen blir mindre ratio- nell. För staten är det en fördel att inte behöva betala ut stöd förrän verket är färdigt. Specialdestinerade bidrag Gränsen mellan allmärma och specialdestinerade bidrag är inte skarp eftersom båda kommer själva projektet till godo. Med speciella bidrag kan dock stödet riktas till någon särskild funktion, som man anser vara viktig eller som helt är förknippad med det aktuella projektet. specialdestinerade bidrag kan alltså ses som särskilda funktionsersätt- mngar. specialdestinerade bidrag kan ges till särskilda drifts- eller investe- ringsändamål. De kan avse funktioner i produktions- eller distribu- tionsledet. Inom bokbranschen har denna typ av bidrag främst disku- terats för distributionsledet, t ex: stöd till sortiment och lagerhållning76 Genomgång av tänkbara stödformer SOU 1980: 26 stöd till information och marknadsföring, t ex kataloger utbildningsstöd fraktstöd stöd till särskild distributionskanal. Når det gäller ett stort uppslagsverk skulle särskilt bidrag kunna ges för de redaktionella kostnaderna. Detta är en stor och viktig post som når sin kulmen under produktionstiden. Behovet av redaktionell per- sonal ökar under planeringen och produktionen av första upplagan för att sedan avta när verket har börjat ges ut. Detta gäller även om man har rullande utgivning. Ett lämpligt sätt att kanalisera ett stöd till utgivningen kunde därför vara att staten står för en del av de redaktionella kostnaderna, t ex lö- nerna för redaktionsledningen eller för ett visst antal redaktörer under viss tid. Staten kan också ge stöd till lagerhållningen. Ett sådant stöd kan motiveras med hänsyn till kravet på långsiktig försäljning. Lagerstöd är en typisk form av funktionsersättning där bidraget går till ett sär- skilt ändamål. Stödformen har ganska liten effekt på projektet i stort, bl a eftersom stödet utbetalas på ett sent stadium. Det behöver därför i regel kombineras med andra stödformer. En annan möjlighet är att staten ger bidrag till marknadsföringen, vilket skulle kunna motiveras med hänsyn till produktens karaktär. En sådan stödform är dock ovanlig på kulturområdet. Ãterbetalningsskyldighet Vid olika typer av allmätma bidrag, särskilt projektbidrag, kan frågan uppstå om vilka villkor som ska gälla om resultatet blir bättre eller sämre än väntat. I princip bör stödbeloppet inte kunna höjas under ut- givningens gång. Utgivande förlag står alltså för den återstående ris- ken och skulle i gengäld kunna dra fördel av ett ev bättre resultat. Man kan också tänka sig att ett projektbidrag ges med villkor om återbetalningsskyldighet för den händelse ett visst ekonomiskt resultat skulle uppnås. Detta förutsätter att staten har insyn i ekonomin och/eller att förlagen gör en slutredovisning. Krav på återbetalning kan motiveras med hänsyn till att projektet kan bli en god affär om försäljningen går bra. Mot ett sådant krav kan dock anföras att lön- samhetsfrågan - i enlighet med kravet på långsiktig utgivning - mås- te ses på längre sikt. 9.3.4 Intäktsgaranti Utformning En intäktsgaranti är i praktiken detsamma som ett stödköp. Det inne- bär att staten i förväg förbinder sig att köpa ett visst antal verk för att sedan fördela dessa till skolor, bibliotek eller andra institutioner som från kulturpolitisk synpunkt bedöms vara lämpliga mottagare. En så- dan utfästelse bör kombineras med överenskommelse om visst in-SOU 1980: 26 Genomgång av tänkbara stödformer 77 köpspris. Stödköp har effekter både i produktions- och distributionsledet, Ut- givande förlag får en viss grundtrygghet. Genom den garanterade spridningen till vissa institutioner får Stödköp en kulturpolitisk effekt. Det mot stödköp av böcker ofta anförda argumentet att de stödköpta exemplaren inte kommer till användning är inte relevant när det gäller ett stort uppslagsverk. För staten är stödformen relativt riskfri efter- som stödbeloppet ganska väl kan förutses i förväg och utbetalas först vid utgivningen. Nackdelen med stödköp är att det tar en del av den

potentiella marknaden för produkten. Stödeffekten begränsas av att inte hela stödbeloppet tillfaller projektet. Eftersom mottagarna - såsom sko- lor och bibliotek — gratis får en del exemplar som en del av dem an- nars själva skulle ha köpt sker en indirekt subvention till dessa institutioner. T änkbara stödmottagare Stödköpets effekt, i såväl produktions- som distributionsledet, beror på hur många exemplar som köps och till vilka de sprids. Som motta- gare av stödexemplaren bör man välja sådana typer av institutioner som har ett utbildnings- och kulturpolitiskt betingat behov av dem, som består av ett rimligt antal enheter och som också behöver det stöd som friexemplaren innebär. Viktiga avnämare är främst skolor och folkbibliotek. De år troligen de enda institutioner som är tillräckligt många och tillräckligt spridda för att stödexemplaren ska få önskad kulturpolitisk effekt. Andra ty- per av institutioner är sannolikt för få och för heterogena. Antalet skolanläggningar (1978): med låg- och/eller mellanstadium 4 487] 4 923 olika grundskole- med högstadium 959 anläggningar med gymnasium 527 Högstadium och gymnasium kan ibland ligga i samma anläggning. Antalet anläggningar med högstadium eller gymnasium kan beräknas till minst l 400 eller - om man räknar med alla typer av gymnasier -till ca l 500 anläggningar. Antalet folkbiblioteksenheter (utlåningsställen) år 1978: centrala folkbibliotek 277 folkbiblioteksñlialer 1 775 fristående sjukhusbibliotek 51 truppförbandsbibliotek 80 Enligt statistik från SCB uppgick folkbibliotekens kostnader för medieinköp (varav bokinköpen utgör den dominerande posten) år 1978 till ca 126 milj kr. Kostnaderna skiljer sig kraftigt mellan olika kommuner. Fördelad på folkbibliotekens drygt 2 000 utlåningsställen78 Genomgång av tänkbara stödformer sou 1980: 26 blir mediekostnaden i genomsnitt ca 60 000 kr. Även här finns stora skillnader mellan olika delar av landet. Om man räknar kommunerna i Stockholms län blir kostnaden drygt 100 0()0 kr i genomsnitt per utlå- ningsställe medan den i vissa län ligger kring 30 000 kr. För skolbibliotekens bokinköp finns ingen tillförlitlig statistik. An- slagen till skolbiblioteken brukar uppskattas till ca tio procent i ge- nomsnitt av det totala läromedelsanslagct. Standarden mellan olika skolor varierar dock avsevärt. Enligt en enkät till olika grundskolor (se avsnitt 3.3.3) var det genomsnittliga anslaget 20 kr per elev, med en spännvidd från 5 till 40 kr mellan olika skolor. När det gäller skolornas bokinköp bör dock framhållas att man framdeles - som ett resultat av att läromedelsbegreppet vidgas - i viss utsträckning bör kunna köpa allmänlitteratur för medel som idag helt är avsedda för inköp av läromedel. 9.3.5 Kombination av stödformer Möjligheten att kombinera olika stödformer bör också kunna prövas. De flesta stödformer har framförallt en effekt i produktionsledet, medan de endast marginellt påverkar tillgänglighet och spridning. Så- lunda skulle t ex projektbidrag kunna kombineras med ett lagerstöd. i SOU 1980: 26 10 Sammanfattning och förslag 10.1 Uppdraget I direktiven till uppslagsverkskommittén konstateras att det på den svenska marknaden sedan länge saknas ett stort uppslagsverk som kan betecknas som en nationalencyklopedi. Denna situation uppmärksammades av 1968 års litteraturutredning som i sitt slutbetänkande (SOU 1974:5) Boken föreslog att statsmak- terna skulle låta utreda de problem som är förknippade med utgivning av en statssubventionerad encyklopedi. Behovet av ett nytt stort svenskt uppslagsverk vitsordades vid re- missbehandlingen och i den allmänna debatten. l propositionen 1975:20 ang den statliga kulturpolitiken 2 föreslog dåvarande utbild- ningsministern att en arbetsgrupp borde tillsättas för att utreda frågan. Riksdagen instämde i detta uttalande (KrU 1975:12, rskr 1975:201). Direktiven återges i sin helhet i bilaga 1. Enligt dessa har vi bl a till uppgift att, ifall behov av ett nytt stort svenskt uppslagsverk anses fö- religga, undersöka de produktions- och distributionsmässiga förutsätt- ningarna för ett sådant verk samt pröva behovet och lämpligheten av statligt stöd och lämna förslag i anslutning därtill. 10.2 Tillgången på uppslagsverk Vårt uppdrag gäller ett allmänt uppslagsverk, varmed avses ett verk som på ett överskådligt sätt sammanställer kunskaper inom olika äm- nesområden. Ett sådant verk redigeras i regel genom en alfabetisk upp- ställning där materialet fördelas på olika uppslagsord som sorteras i al- fabetisk följd. I de flesta alfabetiska uppslagsverk är materialet fördelat på ett stort antal artiklar av skiftande längd, medan en del verk har_en mer tema- tisk karaktär med ett mindre antal stora artiklar och ett kompletteran- de index som ger hänvisning till artiklarna. Med ett stort uppslagsverk avser vi ett verk som täcker alla kun- skapsområden och som genom sitt omfång ger utrymme för en fyllig behandling av de olika ämnena. I avsnitt 2.4 beskriver vi utvecklingen på den svenska uppslagsboksmarknaden och redovisar tillgången på uppslagsverk. 7980 Sammanfattning och förslag SOU 1980: 26 Det senaste stora svenska uppslagsverket är Svensk Uppslagsboks 2 uppl som gavs ut 1947——55. Det har en traditionellt alfabetisk

uppställ- ning och omfattar ca 21 000 sidor och 190 0()0 uppslagsord. Den sam- lade textmassan utgör ca 125 milj nedslag. I mitten av 1950-talet slutfördes också utgivningen av Nordisk Fa- miljeboks 4 uppl. Därefter följde en livlig utgivning av medelstora verk. Då utkom sista upplagan av Kunskapens Bok samt de nya ver- ken Focus, Lilla Uppslagsboken och - under 1960-talet - Bonniers Lexikon. I mitten av 1960-talet kunde tillgången på olika slags uppslagsverk fortfarande betraktas som god. Därefter har dock situationen kraftigt försämrats. År 1973 såldes kvarvarande upplagor ut av Svensk Upp- slagsbok och Nordisk Farniljebok. Samtidigt slutsåldes Bonniers Lexi- kon och idag är Lilla Uppslagsboken under utförsäljning. Det enda av de ovan nämnda verken som fortfarande ges ut och hålls aktuellt är Focus. Förutom ett antal mindre verk har det endast givits ut ett nytt svenskt allmänt uppslagsverk under 1970-talet, nämligen Bra Böckers Lexikon. Helt nyligen har ett nytt verk, Media, börjat ges ut. Bra Böckers Lexikon, som delvis bygger på det danska Lademanns Leksikon, har en traditionellt alfabetisk uppställning och kärmeteck- nas i övrigt av ett omfattande färgbildsmaterial. Focus kan betecknas som en kombination av alfabetiskt och tema- tiskt verk. Verket kännetecknas bl a av sina översiktsartiklar där bil- den ingår som integrerad del. Media, som är ett internationellt samarbetsprojekt, är uppbyggt kring ett antal pedagogiskt utformade temaartiklar i text och bild som löper parallellt med en uppslagsdel med många små artiklar. Inget av dessa aktuella verk kan betecknas som ett stort uppslags- verk. Det största av dem, Bra Böckers Lexikon, kommer visserligen att omfatta 25 band med ca 8 800 sidor, men den samlade textmängden beräknas uppgå till endast 40 milj nedslag, vilket motsvarar ca en tred- jedel av textmängden i Svensk Uppslagsbok. I avsnitt 2.3 redovisar vi tillgången på stora uppslagsverk i olika län- der. Det framgår där att tillgången är god i andra kulturellt och utbild- ningsmässigt jämförbara länder och språkområden. Det gäller i än högre grad stora språkområden som det engelska, det tyska och det franska. Vi har funnit det vara av särskilt intesse att studera förhållandena i våra nordiska grannländer. I Norge har de två största förlagen Aschehoug och Gyldendal Norsk Forlag bildat ett särskilt förlag - Kunnskapsforlaget - som nu har ett stort uppslagsverk under utgivning. Verket som heter Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon ges ut i 12 band med ca 10 0()0 si- dor. Textmassan beräknas omfatta 85 miljoner nedslag, dvs motsva- rande ungefär två tredjedelar av Svensk Uppslagsbok. I Finland ger de stora förlagen Otava och Werner Söderström f n ut var sitt stort uppslagsverk, Otavan Suuri Ensyklopedia resp Spectrum Tietokeskus. Båda verken har en tematisk utfomming och bygger påsou 1980: 26 Sammanfattning och förslag 81 utländska förlagor - franska Larousse resp holländska Spectrum. Textmängden i dessa verk omfattar 80-90 miljoner nedslag. Danmark saknar liksom Sverige ett stort uppslagsverk. Det största verket är idag Lademanns Leksikon som är förlaga till Bra Böckers Lexikon. 10.3 Behovet av ett stort uppslagsverk 10.3.l Det stora uppslagsverkets roll l kapitel 3 behandlar vi behovet av uppslagsverk. Vi konstaterar där att det finns ett utbildnings- och kulturpolitiskt motiverat behov av ett nytt stort svenskt uppslagsverk. Avsaknaden av ett sådant verk utgör en kännbar brist i kunskaps- och informationsförmedlingen. Vid en internationell jämförelse står Sverige idag mycket dåligt rustat i detta avseende. Att förmedla kunskap och information är en viktig samhällsuppgift. De stora satsningarna på utbildnings- och biblioteksväsendet samt på stödet till bl a massmedier och bokutgivning visar att samhället lägger stor vikt vid denna uppgift. Den stora och växande kunskaps- och informationsmängden för- medlas till mottagarna genom ett flertal olika medier. Genom att de mest slagkraftiga och utnyttjade medierna radio, tv och dagspress är starkt inriktade på aktualitet och snabb informaton blir behovet av fördjupad information ofta otillräckligt tillgodosett. I det stora uppslagsverket kan man sammanställa det allmänna och grundläggande kunskapsstoffet på ett översiktligt och relativt utförligt sätt. Detta stoff är till skillnad från innehållet i t ex massmedierna hela tiden tillgängligt i sin helhet och är därigenom lätt åtkomligt för an- vändarna. Genom att på detta sätt vidga den enskildes referensram i kontakten med omvärlden och med andra medier kan det stora upp- slagsverket fungera som ett effektivt redskap för orientering i informa- tionsflödet. Det stora uppslagsverket kan också bidra till den samlade informa- tionsförsörjningen genom att ge hänvisningar till facklitteratur och andra källor. Det kan vidare fylla tomrum i informationsutbudet, t ex på områden där tillgången på fackböcker och specialverk är dålig. Detta är särskilt viktigt i ett litet språkområde som det svenska där den egna utgivningen av fackböcker är relativt liten och ojämn och där den utländska facklitteraturen endast i ringa utsträckning blir tillgänglig på det egna språket. Man brukar ibland skilja mellan informationsförsörjning och infor-

mationsspridning. Ett stort uppslagsverk har, liksom t ex biblioteken, i första hand en informationsförsörjande uppgift, dvs att tillhandahålla information som användarna söker, medan t ex massmedierna främst har en aktivt informationsspridande funktion. Det bör här betonas att det krävs ett uppslagsverk av betydande omfång för att den informationsförsörjande funktionen ska kunna 682 Sammanfattning och förslag SOU 1980: 26 fyllas. Det behövs både ett stort antal uppslagsord och fylliga artiklar för att användarna ska vara någorlunda säkra på att finna den infor- mation de söker och dessutom få en tillräckligt utförlig, djupgående och pedagogisk presentation av ämnet. Tillgången på mindre och medelstora verk är - som framgår av bi- laga 3 —— i och för sig god. Dessa verk kan emellertid inte ensamma till- godose den informationsförsörjande uppgiften. Vi erinrar om att text- massan i Svensk Uppslagsbok omfattar ca 125 milj nedslag mot endast 40 milj för Bra Böckers Lexikon. lO.3.2 Användningsområdena Den största avnämarkategorin när det gäller uppslagsverk är enskilda konsumenter som köpt verket för privat bruk. Särskilt för ett stort uppslagsverk måste man dock räkna med att en stor del av utnyttjan- det sker inom undervisning, biblioteksväsen, förvaltning och närings- liv, framförallt på institutioner som sysslar med kunskaps- och infor- mationsförmedling. Det stora uppslagsverket spelar genom sitt omfattande och mångsi- diga innehåll en särskilt stor roll i bibliotekens referensarbete. En stor del av de frågor som användarna ställer kan lättast besvaras med hjälp av ett sådant verk. Det kan också täcka luckor i referensbeståndet. Flertalet bibliotek har inte möjlighet att tillhandahålla ett brett sorti- ment av referensverk. Ett stort uppslagsverk är också ett viktigt hjälpmedel i utbildningen. Det kan komplettera och ibland även ersätta läroböcker och andra stu- diemedel, bl a vid olika typer av specialarbeten. Journalister och andra medarbetare i massmedier som ofta behöver orientera sig inom nya ämnesområden kan i det stora uppslagsverket hämta bakgrundsinformation som de behöver. Liknande behov finns naturligtvis även inom många andra yrken. 10.3.3 Bedömning av behov och efterfrågan Det ingår i våra direktiv att samla in synpunkter på ett nytt stort upp- slagsverk från olika håll i samhället och på grundval härav ställa sam- man krav och önskemål som ställs från konsumenthåll. Vi har valt att belysa behovet av ett stort uppslagsverk genom att närmare studera sektorer där användningen av uppslagsverk är särskilt betydelsefull. Vi har i det syftet genomfört intervjuer med företrädare för bibliotek, skolor och massmedier (se avsnitt 3.3). Särskilt bibliote- karier som arbetar med referensarbete har stor kunskap och erfarenhet av hur uppslagsverk används och vilka behov som finns. De uppgifter som vi har samlat in från olika tänkbara avnärnargrup- per tillåter emellertid inte några generella slutsatser om de marknads- massiga förutsättningarna för utgivning av ett nytt stort uppslagsverk. Vi har också medvetet avstått från att försöka göra en sådan allmän marknadsbedömning. Det uppslagsverk som kan bli resultatet av våra förslag i det följande kommer inte att i sin helhet kunna utbjudas påSOU 1980: 26 Sammanfattning och förslag 83 marknaden förrän tidigast under senare delen av 1980-talet. Prisläget går t v inte att precisera. På förlagshåll har man dåliga erfarenheter av träffsäkerheten hos marknadsundersökningar rörande större bokverk. Vi bedömer att det inte finns några förutsättningar för att i ett fall som detta göra en någorlunda säker och korrekt prognos. Vi begränsar oss därför till att redovisa några av de faktorer som i första hand kommer att bestämma efterfrågan på ett stort uppslagsverk. I avsnitt 3.3 ger vi en mer utförlig beskrivning av det behov som finns framför allt på in- stitutioner som bibliotek och skolor. Behovet av ett stort uppslagsverk har starkt betonats av de inter- vjuade personerna, framförallt av företrädarna för biblioteken. Där- näst bör man kunna räkna med ett betydande behov inom utbildnings- sektorn med hänsyn till det växande studerandeantalet inom bl a vuxenutbildningen och utvecklingen mot ett mer undersökande och ex- perimentellt arbetssätt i undervisningen. Vad gäller den för upplagestorleken avgörande faktorn, nämligen allmänhetens efterfrågan, är läget mera svårbedömt. Hushållens ökade köpkraft bör ha bidragit till att den potentiella marknaden för stora verk har ökat, i synnerhet som det nu gått många år sedan ett stort uppslagsverk gavs ut. Vi erinrar om att Svensk Upp- slagsbok på sin tid såldes i inte mindre än ca 250 000 exemplar. Sedan dess har marknaden dock väsentligt förändrats. Framförallt har det uppstått en ökad konkurrens från nya produk- ter inom fritids- och mediesektorerna. Mycket talar för att denna pro- duktkonkurrens kommer att förstärkas under 80-talet, bl a som en följd av ett hårdare ekonomiskt klimat. Detta kan leda till att konsu- menterna nöjer sig med de mindre uppslagsverk som alltid torde finnas att tillgå. Det är vidare möjligt att den långa tid som förflutit sedan de äldre stora verken gavs ut har lett till att stora konsumentgrupper vant sig av med att betrakta ett stort uppslagsverk som ett naturligt hjälpmedel i sökandet

efter information. Sammanfattningsvis anser vi emellertid att det påvisbara behovet inom olika samhällssektorer av ett nytt stort uppslagsverk är stort och att det motiverar kraftfulla ansträngningar i syfte att åstadkomma ett sådant verk. Vi återkommer till frågan om behovet av statliga insatser. 10.4 Valet mellan bokform och ny medieteknik l kapitel 7 behandlar vi möjligheterna att tillhandahålla ett stort upp- slagsverk genom nya medier såsom teledata eller videogram. Teledata (tidigare kallad data-tv) innebär att information från en el- ler flera databaser via telenätet kan överföras till tv-skärmen eller sär- skild teledataapparat i form av text och stillbilder. Under förutsättning att teledata slår igenom som ett allmänt tillgängligt infonnationsme- dium kan det finnas flera fördelar med att presentera ett uppslagsverk i detta medium. Vad som gör metoden intressant är att man hela tiden84 Sammanfattning och förslag sou 1980: 26 kan presentera ett successivt förnyat material. Teledata är dock av flera skäl mindre lämpligt att förmedla innehål- let i stora uppslagsverk. Det är ansträngande och obekvämt att läsa stora textmängder från en bildskärm. Materialet kan inte presenteras lika överskådligt som i en bok. Det är vidare svårt att utveckla en bild- kvalitet som motsvarar de krav som bör ställas på illustrationerna i ett stort uppslagsverk. Videoskivan utgör en annan framtida möjlighet att lagra och sprida innehållet i uppslagsverk. Även detta medium har stor kapacitet, men innehållet kan inte successivt förnyas som i teledata. Särskilt intressant är möjligheten att visa rörliga bilder med ljud. Genom denna medie- mässiga fördel kan Videoskivan ge information av en typ som boken inte kan förmedla. Videoskivan är emellertid trots sin kapacitet mindre lämpad för att fylla det stora uppslagsverkets informationsförsörjande uppgift. Ge- nom beroendet av tv-skärmens format och bristande skärpa har den liksom teledata viktiga nackdelar ifråga om läsbarhet och åskådlighet. Också själva bundenheten till teknisk apparatur innebär en nackdel för användaren. Mot den anförda bakgrunden gör vi den bedömningen att varken te- ledata eller videoskiva inom överskådlig framtid kan förväntas ersätta den tryckta boken som medium för lagring och spridning av innehållet i stora uppslagsverk. Däremot kan man mycket väl tänka sig att de nya medierna på olika sätt kan bli värdefulla komplement till uppslagsverk i bokform. Våra förslag och beräkningar utgår alltså från att ett kom- mande svenskt uppslagsverk måste framställas i bokform. 10.5 Förutsättningar för framställning och distribution av ett stort uppslagsverk De ekonomiska förutsättningarna för framställning och distribution av stora uppslagsverk redovisas i kapitel 5. Ett sådant verk är ett för bokbranschens förhållanden kostnadskrävande och riskfyllt projekt. Det stora omfånget och kraven på systematisk genomarbetning och fullständighet leder till höga produktionskostnader. Den långa utgiv- ningstiden medför dessutom att intäkterna börjar flyta in först efter 4-5 år, vilket förutsätter ett betydande rörelsekapital. Det redaktionella arbetet är mycket personalkrävande och möjlighe- terna att rationalisera med bibehållen kvalitet är små. Kunskapsmäng- dens snabba tillväxt och förändring har tillsammans med ökade krav på pedagogisk framställning snarare gjort arbetet mer komplicerat. Uppslagsverkens livslängd blir härmed också allt kortare, vilket skär- per kravet på aktualisering. Sedan de äldre verken gavs ut har produk- tionskostnaderna för stora uppslagsverk sannolikt ökat i fast penning- värde, även bortsett från den högre reallönenivån. Det stora uppslagsverket ställer också särskilda krav på försälj- ningen. För att projektet ska gå ihop måste verket säljas till ett pris och i en upplaga som ligger långt över vad som gäller för andra typer avSOU 1980: 26 Sammanfattning och förslag 85 böcker. Verket måste därför kunna marknadsföras under en längre tid. Vi behandlar försäljningsfrågorna i kapitel 8. Behovet av långsiktig försäljning har hittills medfört att marknadsföringen av stora upp- slagsverk nästan helt har byggt på olika former av direktförsäljning. Försäljning genom bokhandel och annan detaljhandel har endast ut- gjort ett komplement. Enligt förlagen är hemförsäljning den enda för- säljningsform som kan garantera en långsiktig försäljning. Erfarenhe- ter från andra länder synes ge stöd för denna bedömning. Hemförsälj- ning är internationellt sett den dominerande försäljningsformen för stora uppslagsverk. Med denna utgångspunkt innebär bruttoprisförbudet i Sverige enligt vår mening en stark begränsning av möjligheterna att bedriva en lång- siktig försäljning av stora uppslagsverk. Hemförsäljning är en för pro- ducenten dyr försäljningsform som är känslig för konkurrens från andra kanaler. Den kan därför inte bedrivas med framgång vid sidan av återförsäljare som har möjlighet att konkurrera med priset. I kap 8 och i avsnitt 10.10 nedan tar vi bl a upp frågan om dispens från brut- toprisförbudet för ett stort uppslagsverk. Vi vill här erinra om att stora uppslagsverk idag med framgång ges ut kommersiellt i andra länder som utgör med Sverige jämförbara språkområden, tex i Norge och Finland. Dessa länder är jämförbara med Sverige också

kulturellt och utbildningsmässigt och med avseende på de allmänna produktionsförutsättningarna. Att en kommersiell utgivning av stora uppslagsverk fortfarande fö- rekommer i Norge och Finland beror sannolikt till en inte oväsentlig del på de gynnsammare marknadsföringsförutsättningarna. Sålunda är böcker i Norge befriade från moms. I båda länderna kan uppslags- verk säljas till fasta priser. l Norge har hela boksektorn dispens från bruttoprisförbudet. I Finland finns ingen sådan dispens, men där säljs stora verk i kommission, varför fasta priser kan tillämpas för just denna typ av böcker. För möjligheterna att idag framställa ett nytt stort uppslagsverk kan det visa sig vara ett problem att det bara finns ett fåtal personer med erfarenhet av sådan produktion. Ett annat problem vid rekryteringen av redaktionell personal hänger samman med att flera arbetsinsatser är tidsbegränsade och därför inte utan vidare kan förenas med krav på fasta anställningsförhållanden. Det finns sålunda betydande problem. Samtidigt kan dock konstate- ras att utgivningen i Sverige av både mindre och medelstora uppslags- verk innebär att det i förlagsbranschen finns den erforderliga grund- läggande kompetensen på området. Förekomsten av större fackboks- redaktioner hos vissa förlag innebär också en styrka och då på två oli- ka sätt. Dels är det i stor utsträckning fråga om samma typ av kunnan- de som krävs för framställning av text och bild för ett stort uppslags- verk. Dels bör det även i övrigt kunna skapas ett fruktbart samspel mellan fackboksproduktion och produktionen av ett stort uppslags- verk. En närliggande möjlighet är att utnyttja datatekniken på sådant sätt86 Sammanfattning och förslag sou 1980:26 att den kunskapsbank som byggs upp för det stora uppslagsverket - och som där behövs bl a för en kontinuerlig förnyelse av verket - mer eller mindre direkt kan komma även fackboksproduktionen till godo och därmed få en vidgad kommersiell användning. En annan positiv faktor är möjligheterna till internationellt samar- bete. Sådant samarbete har blivit allt vanligare. Som framgår av redo- visningen av tillgången på stora uppslagsverk i kapitel 2 finns det även exempel på verk som har översatts och anpassats från ett språkområde till ett annat. Vår sammanfattande bedömning under detta avsnitt är att de grundläggande redaktionella och tekniska förutsättningarna för att producera ett stort uppslagsverk är förhanden hos de svenska förla- gen. På denna bedömning bygger våra fortsatta överväganden om for- merna för utgivning av ett stort uppslagsverk och för statens medver- kan i projektet. 10.6 Ekonomisk kalkyl för ett stort uppslagsverk I kapitel 5 och bilaga 4 presenterar vi en grundkalkyl för utgivning och spridning av ett stort uppslagsverk och redovisar vissa räkneexempel med utgångspunkt i olika antaganden om pris och upplaga. Grundkalkylen gäller ett verk i 16 band å 800 sidor, dvs totalt 12 800 sidor. Textmassan utgör ca 100 milj nedslag och bildmaterialet ca 25 procent av det totala utrymmet. Ett sådant verk skulle bli ungefär dub- belt så stort som Bra Böckers Lexikon, men något mindre än Svensk Uppslagsbok. Produktionstiden är åtta år. Beloppen är beräknade i 1979 års penningvärde. Som framgår av avsnitt 5.3 skulle kostnaderna för att producera och marknadsföra 10 000 exemplar av ett sådant verk uppgå till 71 milj kr, varav 40 milj kr i fasta produktionskostnader. Marginalkostnaden för att öka upplagan med 10000 exemplar är 15 milj kr och minskar sedan något vid högre upplagor. I tabell 1 i bilaga 4 redovisas det ekonomiska utfallet vid olika pris- och upplagenivåer. Tabellen visar resultatet när 75 procent av de an- givna upplagorna sålts till ett konsumentpris inkl moms på 5 000, 7 500 resp 10 000 kr. Vid tex en upplaga på 50 000 exemplar, varav 37 500 (75 procent) säljs till fullt pris blir förhållandet mellan konsumentpris och ekonomiskt utfall följande. Vidare anges vid vilken ungefärlig minsta upplagestorlek kostnadstäckning uppnås. Pris, kr Utfall, milj kr Upplaga för kostnadstäckning 5 000 -44 150000 7 S00 - 2 50000 10000 +41 30000SOU 1980: 26 Sammanfattning och förslag 87 10.7 Behovet av statligt initiativ Vi har hittills i detta kapitel redovisat tillgången på uppslagsverk och redogjort för vara bedömningar beträffande behovet av och efterfrå- gan på ett nytt stort svenskt uppslagsverk samt förutsättningarna för att idag ge ut och sprida ett sådant verk. Vi övergår nu till att redovisa våra överväganden med anledning därav samt våra förslag till statliga åtgärder. Utgivning av stora svenska uppslagsverk har hittills skett helt på kommersiell väg. Vår bedömning är emellertid att det inte längre finns några svenska förlag som är beredda att ensamma ta den ekonomiska risk som utgivningen av ett stort uppslagsverk skulle innebära. Med hänsyn till att det från utbildnings- och kulturpolitisk synpunkt måste anses ytterst värdefullt att ett sådant verk kommer till stånd bör enligt vår mening staten ta det erforderliga initiativet. Ett sådant initiativ kan i princip tas på två olika sätt. En möjlighet är att staten stimulerar något eller några existerande förlag att ge ut verket antingen med utfästelse om direkt ekonomiskt stöd eller genom att vidta åtgärder som förbättrar de allmänna

förutsättningarna för utgivning och spridning av stora uppslagsverk -- eller bådadera. En annan möjlighet är att staten bygger upp ett eget uppslagsverksförlag för ändamålet och låter detta sköta utgivningen. Vi awisar bestämt det senare alternativet. Att bygga upp en helt ny organisation enkom för detta ändamål blir utomordentligt kostnads- krävande. De möjligheter som ett existerande förlag skulle ha att ut- nyttja sin redan befintliga basorganisation för insatser i framställnin- gen av ett uppslagsverk saknas helt i detta fall och därmed även möj- ligheten att låta annan pågående verksamhet bidra till genomförandet och finansieringen av uppslagsverksprojektet. I en fristående organisation är det också betydligt svårare att klara svackor och pucklar i verksamheten genom en rörlig insats av personal m m, vilket kan ge upphov till en överdimensionering av produktions- apparaten. De existerande förlagen har dessutom den stora fördelen att förfoga över upparbetade distributionskanaler, i bästa fall egna di- rektförsäljningsorganisationer. Vi anser således att ett stort uppslagsverk som tillkommer med stat- ligt stöd i första hand bör produceras inom ramen för existerande för- lagsstruktur. 10.8 Avtal mellan staten och förlagssidan Förhållandet mellan staten och det eller de företag som åtar sig att ge ut det stora uppslagsverket regleras lämpligen i ett avtal. Ett sådant av- tal måste föregås av förhandlingar som uppfyller kraven enligt gällan- de beständnnelser för statlig upphandling. Det innebär bl a att alla po- tentiella intressenter - privata, folkrörelseanknutna, statliga förlag rn fl - måste inbjudas att delta i anbudsförhandlingarna. I praktiken torde det bli fråga om ett relativt begränsat antal förlag med betydan-88 Sammanfattning och förslag sou 1980: 26 de resurser. Redan av den kravspecifikation som åtföljer inbjudan bör nämligen klart framgå att det rör sig om ett kvantitativt och kvalitativt mycket krävande projekt. Staten bör företrädas av en särskild förhandlingsdelegation med av regeringen utfärdade direktiv. Direktiven bör innehålla ett avsnitt om vilka krav som ska ställas på verket - dvs huvudlinjerna i nyssnämn- da kravspecifikation - och ett avsnitt om formerna för det stöd etc som staten ska kunna erbjuda. Riktlinjerna måste naturligtvis formu- leras så att de lämnar erforderligt förhandlingsutrymme. Förhandlingsdelegationens huvuduppgift ska vara att åstadkomma ett förslag till avtal som säkerställer utgivningen av ett stort uppslags- verk på för staten acceptabla villkor. Lösningen bör emellertid också skapa förutsättningar för en fortsatt, långsiktig utgivning av successivt reviderade upplagor av verket. Detta bör vara ett viktigt moment vid valet av förlag eller förlagskonsortium. Vid ett förhandlingsarbete av angivet slag finns det naturligtvis svå- righeter av bla praktisk natur som inte kan förutses. Förhandlingsde- legationen bör bl a studera de erfarenheter som vunnits i arbetet med de avtal om utgivning av Strindbergs samlade verk som staten nyligen slutit med förlag och andra intressenter. I det följande går vi närmare in på vilka riktlinjer som bör ställas upp från statens sida vad gäller uppslagsverkets omfång, utformning, pris m m. Vi diskuterar också vilka stödformer som kan bli aktuella. 10.9 Förslag till riktlinjer för ett nytt stort uppslagsverk I kapitel 6 resp kapitel 8 redovisar vi våra synpunkter rörande produk- tion och försäljning av ett stort uppslagsverk, som ges ut med statligt stöd. Dessa synpunkter bör ligga till grund för vissa riktlinjer för för- handlingarna mellan staten och förlagssidan. I vissa avseenden bör riktlinjerna anges så att de blir direkt norme- rande för förhandlingarna. l andra avseenden måste vissa förhand- lingsmarginaler föreligga. En tredje grupp av riktlinjer kan närmast betraktas som önskemål vilkas tillgodoseende får bli beroende av to- taluppgörelsen. Till kategorin normerande riktlinjer räknar vi bl a följande: Värderingar: Grundläggande krav på saklighet och opartiskhet i ur- val och presentation ska uppfyllas. Framställningsfonnen ska väljas med tanke på breda användargruppers informationsbehov. Omfång: Ett nytt stort uppslagsverk måste vara väsentligt större än de verk som idag finns på marknaden. Redigeringsprinciper: Materialet ska vara alfabetiskt uppställt. Förhållandet mellan text och bild: Bildmaterialet ska vara informa- tivt, stå i ett nära samband med texten och användas i ett pedagogiskt syfte. Produktionstid: Det är angeläget att ett nytt stort uppslagsverk kommer ut inom en förhållandevis kort tid. Det bör kunna produceras och ges ut i sin helhet inom högst tio år efter att beslut om utgivningsou 1980: 26 Sammanfattning och förslag 89 har fattats. Spridning: Slutpriset bör hållas på en sådan nivå att det möjliggör en relativt bred spridning av verket. Långsiktig utgivning: Verket bör regelbundet aktualiseras. Det bör vara ett mål att nya omarbetade upplagor ges ut i intervall om ca tio år. En fråga som i detta sammanhang bör uppmärksammas är hur man ska förfara med rättigheterna till verket för det fall den långsikti- ga utgivningen inte skulle fullföljas. Lagerhållning: Utgivaren bör garantera att en närmare angiven del av en ev restupplaga hålls i lager och att den inte realiseras förrän ny upplaga trycks. Till riktlinjer som i någon mån bör

vara förhandlingsbara räknar vi bl a följande: Omfång: Textmängden bör ligga i storleksordningen 100 miljoner nedslag. Antalet uppslagsord är en viktig faktor för verkets använd- barhet. Med tanke på att Svensk Uppslagsbok har 190000 uppslags- ord kan antalet i ett nytt verk anges till storleksordningen 150 000-200 000. Litteraturhdnvisningar: Alla större artiklar bör vara försedda med litteraturhänvisningar. Prisnivå: Kommitténs ekonomiska beräkningar (se bilaga 4) visar att man troligen måste acceptera en hög prisnivå för ett stort uppslags- verk av angivet slag. Med hänsyn till önskemålet om spridning bör dock priset i dagens penningvärde ligga i intervallet 7 500-100()0 kr inkl moms (motsvarande ca 125-165 kr/mån vid en utgivningstid om fem år). Försäljningsformer: Ett stort uppslagsverk bör marknadsföras ge- nom flera olika kanaler. Enligt kommitténs uppfattning är ett ensidigt beroende av hemförsäljning inte önskvärt. Härutöver kan det förekomma en rad önskemål som hänför sig till alla led i framställningen av ett stort uppslagsverk. Det kan gälla inne- hållet (balans mellan ämnesområden, tonvikt på vissa ämnen etc), det redaktionella utförandet (layout, indexsystem, färgbildsandel, stilsor- ter etc), det tekniska utförandet (papperskvalitet, antal volymer, antal sidor per volym etc), marknadsföring och distribution (typ av mark- nadsföringsåtgärder, försök med försäljningskanaler etc). 10.10 Stödformer Som förut nämnts finns det flera sätt för staten att stödja en utgivning av ett stort uppslagsverk inom ramen för den existerande förlagsstruk- turen. Förutom direkt ekonomiskt stöd erbjuder sig möjligheten att vidta åtgärder i syfte att förbättra de generella förutsättningarna för utgivning av sådana verk. Vi kallar detta immateriellt stöd.90 Sammanfattning och förslag SOU 1980:26 10.10.] Immateriellt stöd Vi anser att sambandet mellan bruttoprisförbudet och möjligheterna att bedriva hemförsäljning bör ägnas särskild uppmärksamhet. Från förlagshåll hävdas att det inte är ekonomiskt försvarligt att bygga upp en dyrbar organisation för direktförsäljning - företrädesvis hemför- säljning - inför risken att mötas av priskonkurrens från andra för- säljningskanaler. Härtill kommer den allmänna osäkerheten om hem- försäljningens framtid med hänsyn till de nya restriktioner som hem- försäljningskommittén nyligen har föreslagit. Vad gäller hemförsäljningskomrnitténs förslag om aviseringsplikt hänvisar vi till det av oss avgivna remissyttrandet vilket återges i bilaga till detta betänkande. Förslaget innebär att en försäljare inte får göra hembesök utan föregående avisering och utan att ha fått konsumentens samtycke. Frågan om bruttoprisförbudets betydelse för möjligheterna att ge ut ett nytt stort uppslagsverk har vi behandlat i avsnitt 8.3. Enligt vår me- ning talar sannolika skäl för att förlagens bedömning är korrekt, dvs att den för marknadsföringen av ett stort uppslagsverk nödvändiga di- rektförsäljningen i form av bla hemförsäljning inte kan läggas till grund för planeringen av ett sådant verk i ett system med bruttopris- förbud om man samtidigt vill sälja genom bokhandeln och andra ka- naler. Möjligheten att erhålla dispens från bruttoprisförbudet för ett stort uppslagsverk bör därför prövas. För det fall att statsmakterna skulle medverka till att underlätta hemförsäljning av ett stort uppslagsverk - vilket bl a torde minska be- hovet av stöd i andra former - bör det övervägas att i det förutnämn- da avtalet mellan staten och förlagssidan ta in bestämmelser i syfte att förstärka konsumentskyddet. lO.l0.2 Ekonomiskt stöd I föregående kapitel har vi gjort en genomgång av olika tänkbara for- mer av statligt ekonomiskt stöd till ett stort uppslagsverk. Ett grundläggande kriterium vid val av stödform är naturligtvis att detta resulterar i att ett nytt stort uppslagsverk kan ges ut och hållas aktuellt. Stödets slutliga omfattning bör vara möjlig att förutse med viss noggrannhet och stödformen bör vara lätt att administrera. Valet av stödform bör vara öppet för förhandlingar mellan staten och förlagssidan. Det hindrar inte att staten i direktiven till förhand- lingsdelegationen kan förorda vissa stödformer framför andra. Vi har särskilt ingående diskuterat stödköpsformen. Denna stöd- form har betydande fördelar från kulturpolitisk synpunkt, framförallt genom att den medger en riktad distribution av den stödda produkten. Stödköpta exemplar av ett stort uppslagsverk skulle således kunna för- delas på institutioner där ett sådant verk kan antas komma till särskilt stor användning, tex folk- och skolbibliotek. Å andra sidan skulle stödköpet i sin traditionella tillämpning otvivelaktigt medföra en mins- kad kommersiell marknad för ett stort uppslagsverk.SOU 1980: 26 Sammanfattning och förslag 91 Vi har emellertid i vår slutliga avvägning inte velat prioritera någon särskild stödform. I förhandlingarna mellan staten och förlagssidan torde bedömningarna av de allmänna marknadsförutsättningarna för ett stort uppslagsverk komma att spela en avgörande roll. l avvaktan på dessa bedömningar bör stödköpsformen därför betraktas som ett av flera alternativ i arsenalen av tänkbara stödformer. Denna slutsats ligger också väl i linje med vår principiella uppfattning att det i första hand bör ankomma på

förlagssidan att i kommande förhandlingar precisera sitt behov av ekonomiskt stöd med avseende på såväl omfatt- ning som inriktning. 10.11 Tidsplan Vi har i det föregående starkt betonat vikten av att ett nytt stort upp- slagsverk kan komma ut inom en förhållandevis kort tid och vi har också utformat våra allmänna förslag med hänsyn till detta önskemål. En tidsplan för hela projektet kan se ut på följande sätt. Efter publiceringen av detta betänkande sommaren 1980 och remiss- tidens utgång hösten 1980 bör direktiv utfärdas till den förhandlings- delegation som enligt våra förslag ska förhandla med förlagssidan. Re- geringen kan i budgetpropositionen 1981 begära riksdagens bemyndi- gande att teckna ett långsiktigt avtal med utgivare av ett nytt stort upp- slagsverk. Förhandlingsdelegationen bör i så fall kunna börja sitt arbete under våren 1981. Vi räknar med att den behöver ca ett halvt år för sitt upp- drag. Ett förslag till avtal skulle då kunna presenteras under hösten 1981, och utgivande förlag skulle kunna starta arbetet omkring års- skiftet 1981/82. Vi har i vår kalkyl för ett stort uppslagsverk räknat med en utgivnings- och produktionstid på åtta år. Enligt denna kalkyl skulle verket kunna lanseras med sitt första band våren 1985 och fullbordas under hösten 1989. Med en målmedveten planering och viljeinriktning bör ett nytt stort uppslagsverk således kunna fullbordas under 1980- talet.

Bilaga 1 Uppslagsverkskommitténs direktiv

1 Bakgrund

1.1 *Tillgången på uppslagsverk på svenska*

Under den senaste tjugoårsperioden har tillgången på större aktuella uppslagsverk på svenska kraftigt försämrats.

Det hittills största allmänna uppslagsverket är Svensk Uppslagsboks andra upplaga som utkom under åren 1947—1955. Detta verk omfattar 32 band och innehåller ca 190 000 uppslagsord. Vid samma tid utgavs Nordisk Familjeboks fjärde upplaga i 24 band. Det största uppslagsverk som utkommit sedan dess är Bonniers Lexikon i 15 band från åren 1961—1966.

År 1973 utbjöds och slutsåldes kvarvarande upplagor av de tre nämnda verken till väsentligt reducerade priser.

Efter denna utförsäljning saknas på den svenska marknaden ett stort aktuellt svenskt uppslagsverk som kan betecknas som nationalencyklopedi. Däremot finns några mindre eller medelstora uppslagsverk, varav de största är Lilla Uppslagsboken, Fokus och Bra Böckers lexikon.

Därutöver finns ytterligare några flerbandslexikon såsom Data uppslagsverk, Combi Lexikon, Combi Visuell och Bonniers 3-bandslexikon samt ett antal enbandslexikon, främst Norstedts Uppslagsbok.

1.2 *Frågans tidigare behandling*

1968 års litteraturutredning föreslog i sitt slutbetänkande (SOU 1974:5) Boken att statsmakterna skulle låta utreda de problem som är förknippade med utgivning av en statssubventionerad encyklopedi. Utredningen förutsatte därvid att en sådan encyklopedi skulle betinga ett relativt lågt pris. Eftersom projektet är kapitalkrävande ansåg utredningen att statsmakterna måste ta ansvar för att utgivningen skulle komma till stånd.

Behovet av ett nytt svenskt uppslagsverk vitsordades allmänt bland remissinstanserna. Vid behandlingen av litteraturutredningens förslag i prop. 1975:20 anförde min företrädare att en arbetsgrupp borde tillsättas för att utreda frågan om behovet av stöd till utgivande av ett svenskt uppslagsverk. Riksdagen instämde i detta uttalande (KrU 1975:12, rskr 1975:201).Behovet av ett stort svenskt standardverk har under de senaste åren omvittnats av företrädare för utbildnings-, forsknings- och kulturinstitutioner liksom i den allmänna debatten. Det har framhållits att samtidigt som tillgången på stora aktuella uppslagsverk är sämre än någonsin under 1900-talet har behovet härav snarare ökat. Den ökade satsningen på vuxenutbildning har angetts som en viktig faktor i sammanhanget. Det stora och ökande utbudet av information i dagens samhälle anses också medverka till att många människor önskar få bakgrund till och komplettera den bild av verkligheten som bl a massmedierna ger.

Samtidigt har vissa bedömare framhållit de svårigheter som är förknippade med att hålla ett uppslagsverk aktuellt. Man har också pekat på alternativ som den moderna informationsteknologin kan erbjuda.

De förlag som tidigare har svarat för utgivningen av större uppslagsverk har i olika sammanhang förklarat att de inte har resurser att genomföra ett så långsiktigt och kapitalkrävande projekt.

Mot denna bakgrund bör det nu göras en förutsättningslös prövning av behovet och lämpligheten av statligt stöd till utgivningen av ett stort svenskt uppslagsverk. Denna uppgift bör anförtros åt en särskild kommitté.

2 Utredningsuppdraget

2.1 *Utgångspunkter*

Ett nytt omfattande uppslagsverk som kan fungera som nationalencyklopedi måste ha hög kvalitet. Hur kvalitetskravet skall definieras och vilka faktorer som skall tillmätas avgörande betydelse vid bedömningen bör det ankomma på kommittén att närmare ange.

Kvalitetsfrågan innefattar bl a hur allsidigt, djupgående men samtidigt lättillgängligt som informationen skall presenteras. Andra krav i sammanhanget är överskådligheten och konsekvensen i framställningen. Ett särskilt problem utgör aktualiteten; stora delar av ett uppslagsverk av standardmodell löper risk att snart bli inaktuella.

Urval, redigering och kommentarer i ett uppslagsverk styrs självfallet i viss utsträckning av upphovsmännens värderingar. Kommittén bör söka formulera vilka grundläggande krav på opartiskhet och allsidighet som bör vara vägledande för ett uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan. De yttrandefrihetssynpunkter som har förts fram i remissvaren på litteraturutredningens förslag och i den allmänna debatten bör beaktas.

Kommittén bör även studera internationella erfarenheter av utgivning och spridning av uppslagsverk för att få en uppfattning om hur behovet av sådana verk tillgodoses i andra länder. Kommittén bör också undersöka om möjligheter till nordiskt samarbete på området föreligger.2.2 *Behovsundersökning*

Kommittén bör samla in synpunkter på ett nytt uppslagsverk från olika håll i samhället och på grundval härav ställa samman krav och önskemål som ställs från konsumenthåll.

Kommittén bör mot bakgrund av kvalitetsbedömningen söka precisera vilka krav i fråga om omfattning och utformning som måste ställas på ett stort svenskt uppslagsverk som ges ut med statlig medverkan. Hänsyn bör tas till såväl utbildningens som allmänbildningens behov. En utgångspunkt måste vara att verket ska svara mot ett behov som inte tillgodoses av befintliga uppslagsböcker. Kommittén bör också uppmärksamma hur olika utformningar av ett uppslagsverk kan förväntas påverka intresset hos olika nyttjargrupper.

2.3 *Produktionsförutsättningar*

Kommittén bör undersöka vilket material som finns kvar från tidigare utgivna uppslagsverk i form av slagordsregister och annat underlag. Detta material bör om möjligt utnyttjas vid framställningen av ett nytt uppslagsverk. Det är naturligtvis också viktigt att kunna ta tillvara den yrkeskunnighet som finns på området.

Produktionen av ett större uppslagsverk är mycket tidskrävande. Kommittén bör därför presentera tidsplaner för utgivning med olika alternativ i fråga om form och omfång.

Kommittén bör också beakta den långsiktiga försörjningen med uppslagsverk och därvid diskutera olika möjligheter och metoder att förnya materialet.

Vidare bör olika principer för redigering redovisas. En analys bör t ex göras av fördelar med alfabetisk resp. systematisk uppställning. Möjligheter att kombinera de olika metoderna bör också beaktas.

Kommittén bör belysa om det finns möjligheter att utnyttja den moderna informationsteknologin i utgivningen. Datatekniken ger möjlighet till lagring av stora mängder information och till en smidig kontinuerlig förnyelse.

Det står emellertid klart att ett datorlagrat uppslagsverk med den teknik som har tillämpats hittills inte kan användas på samma mångsidiga och flexibla sätt som ett verk i bokform. Vägledande för kommittén vid bedömningen av möjligheterna att använda datatekniken bör vara den breda allmänhetens möjligheter att få tillgång till materialet.

2.4 *Distributionsförutsättningar*

Det är angeläget att ett nytt svenskt uppslagsverk når ut till allmänheten. Strävan bör därför vara att verket skall spridas inte bara till utbildnings- och forskningsinstitutioner, företag, bibliotek etc utan även till hemmen.

Flera olika försäljningsformer måste troligen tillämpas för ett verk av angivet slag. Tidigare var hemförsäljning den viktigaste kanalen för uppslagsböcker. En omfattande försäljning har även skett genombokhandel, postorder och bokklubbar. Kommittén bör undersöka vilka försäljningsvägar som kan utnyttjas.

Det är vidare angeläget att ett utgivet verk kan hållas tillgängligt under en längre tid. Frågan om lagerhållning bör därför studeras.

2.5 *Finansieringsförutsättningar*

Kommittén bör göra beräkningar av kostnaderna för produktion och försäljning av ett nytt svenskt uppslagsverk enligt olika alternativ i fråga om form, omfång, produktionsteknik, utgivningshastighet och pris.

Mot bakgrund av dessa beräkningar ska kommittén bedöma de marknadsmässiga förutsättningarna för försäljning av ett stort uppslagsverk. Kommittén bör därefter pröva om behov av statligt stöd föreligger och diskutera formerna för statens stöd och medverkan samt lämna förslag och rekommendationer i anslutning härtill. Olika modeller bör prövas och redovisas. Möjligheterna till olika former av samarbete med intresserade förlag i ett konsortium eller i form av ett särskilt för ändamålet bildat förlag bör övervägas. Fördelar och nackdelar med att staten går in direkt som samarbetspartner bör prövas mot alternativet att staten lämnar bidrag eller krediter till enskilda förlag eller till ett av intresserade förlag bildat samarbetsorgan.

Kommittén bör i detta sammanhang också beakta hur utgivningen av ett stort svenskt uppslagsverk kan påverka befintlig utgivning av uppslagsverk.

3 Hemställan

Med hänvisning till vad jag nu har anfört hemställer jag att regeringen bemyndigar chefen för utbildningsdepartementet

att tillkalla en kommitté med högst sju ledamöter med uppdrag att utreda frågan om utgivning av svenskt uppslagsverk,

att utse en av ledamöterna att vara ordförande,

att besluta om sakkunniga, experter, sekreterare och annat biträde åt kommittén.

Vidare hemställer jag att regeringen föreskriver

att ersättning till ledamot, sakkunnig, expert och sekreterare skall utgå i form av dagarvode enligt kommittékungörelsen (1946:394), om ej annat föreskrives,

att kostnaderna skall belasta nionde huvudtitelns kommittéanslag.

Bilaga 2 Sammanställning över de stora utländska uppslagsverk som nämns i avsnitt 2.3

Verk

Upplaga
nr

Utgivn
år

Antal

Band

Sidor[f]

Nedslag

Illustrationer

Uppslagsord

Indexord

Encyclopaedia
Britannica USA

15

1977[a]

30

33 000

260 milj[b]

24 000

106 000[c]

230 000

Encyclopedia
Americana USA

1977[a]

30

27 000

185 milj[b]

21 000

55 000[d]

350 000

Collier's
Encyclopedia USA

1977[a]

24

19 000

125 milj[b]

17 000

25 000[d]

400 000

World Book
Encyclopedia USA

1977[a]

22

14 000

60 milj[b]

30 000

20 000[d]

150 000

Chambers's
Encyclopaedia England

4

1967
rev 73

15

12 500

85 milj[b]

28 000

200 000

Brockhaus Enzyklopädie
Västtyskland

17

1966—76

24

20 000

25 000

225 000

—

Meyers Enzyklopädisches
Lexikon Västtyskland

9

1971—79

25

22 000

250 000

—

Meyers Neues
Lexikon DDR

2

1971—

18

24 000

120 000

Grand Larousse
Encyclopédique Frankrike

1

1960—64
(suppl 68 o 75)

10 (2)

10 000

30 000

165 000

—

La Grande Encyclopédie
Larousse Frankrike

1

1971—76

21

12 400

15 000

8 000

400 000

Encyclopaedia Universalis
Frankrike

1

1968—75

20

20 500

Encyclopédie Française
Frankrike

1

1935—66

21

Verk

Upplaga
nr

Utgivn
år

Antal

Band

Sidor[f]

Nedslag

Illustrationer

Uppslagsord

Indexord

Bolsjaja Sovjetskaja
Entsiklopedija Sovjetunionen

3

1970—78

30

18 500

100 000

Enciclopedia
Italiana Italien

1929—39
(suppl 38—60)

36 (5)

ca 40 000

12 000

400 000

Grande Dizionario
Enciclopedico UTET Italien

3

1966—75

20

200 000

Enciclopedia Universal
Ilustrada Europeo-Americana
Spanien

1905—33
(suppl 34—68)

80 (16)

ca 100 000

ca 1 milj

Gran Enciclopedia
Rialp Spanien

1971—76

24

20 000

225 000

Grote Winkler
Prins Holland

7

1966—75

20

16 000

Grote Spectrum
Encyclopedie Holland

1

1974—79

24

13 500

80 milj[b]

20 000

9 000

160 000

Store Norske
Leksikon Norge

1

1978—

12

10 000

85 milj

15 000

150 000

150 000

Otavan Suuri
Ensyklopedia Finland

1

1976—

12[e]

10 000

90 milj

20 000

5 000

350 000

Spectrum Tietokeskus
Finland

1

1976—

16

10 000

80 milj

16 000

9 000

350 000

[a] För de amerikanska verken tillämpas årlig revidering. Den angivna utgåvan är nytryck av tidigare publicerad upplaga.

[b] Beräknad såsom antal ord multiplicerat med 6.

[c] Varav ca 4 000 stora artiklar i Macropaedia.

[d] Anger antalet artiklar. Uppslagsord som hänvisar till andra artiklar ingår inte.

[e] Finns även i en 24-bandsversion med identiskt innehåll.

[f] Observera att antalet sidor är ett grovt mått på innehållet, eftersom sidstorlek och typografi kan variera kraftigt.

Källor: Uppgifterna om de engelskspråkiga verken kommer från ”Encyclopedia Buying Guide”, Kenneth Kister, R R Bowker Company, 2 uppl, New York & London, 1978. Vissa uppgifter om de europeiska verken kommer från ”Guide to Reference Material, Vol 3”, 3 uppl, red av A J Walford, Library Association 1977. Övriga uppgifter har huvudsakligen hämtats från material från förlagen eller direkt från verken ifråga.

Bilaga 3 Förteckning över svenska allmänna uppslagsverk

Verk utgivna före 1945 (urval enligt artikeln Encyklopedi i Svensk Uppslagsbok 1948)

1. *Adelig öfning*, 6 band (av 20 planerade), 1690—94, systematiskt, utg. Åke Rålamb. Räknas som den äldsta svenska encyklopedin. Praktiskt inriktat innehåll.

2. *Svensk encyclopedie, innefattande alla vetenskaper och konster*, 1 band, 1781, utg. C.C. Gjörwell. Ett brett upplagt verk, varav dock endast första häftet kom ut.

3. *Historiskt lexikon...*, 3 band, 1788—89, utg. C.C. Gjörwell.

4. *Conversations-lexikon*, 8 band (varav 4 suppl.), 1821—39, översättning i sammandrag från Brockhaus. Räknas som den första allmänna realencyklopedin på svenska.

5. *Svenskt konversations-lexikon*, 4 band, 1845—52, utg. P.G. Berg. Den första självständiga svenska encyklopedin.

6. *Konversations- och universallexikon*, 4 band, 1856—66, utg. Martin Schück, Bonniers.

7. *Nordisk familjebok*, 20 band (varav 2 suppl.), *1 uppl.* 1875—99, utg. Chr.E. Gernandt, Familj-Journalens Boktryckeri, sedermera Gernandts Boktryckeri. Det första stora allmänna svenska uppslagsverket.

8. *Nordisk familjebok*, 38 band (varav 5 suppl.), *2 uppl.* 1903—26, Nordisk Familjeboks AB, sedermera AB Familjeboken. "Uggleupplagan", det hittills största allmänna svenska uppslagsverket.

9. *Nordiskt konversationslexikon*, 20 band, 1921—27. "Handbok i allmänt vetande." Trots bandantalet ett medelstort verk.

10. *Bonniers konversationslexikon*, 13 band (varav 1 suppl), *1 uppl.* 1922—29, (2 uppl 1937—50), Bonniers. Även kallat Svenskt konversationslexikon. Medelstort verk.

11. *Nordisk familjebok*, 23 band (varav 3 suppl), *3 uppl* 1923—37, AB Familjeboken. Under 1938—39 utkom en "Månadskrönika" som supplement.

12. *Åhlén & Åkerlunds konversationslexikon*, 30 band, 1925—30.Små band, varje del 192 sidor.

13. *Tidens lexikon*, 1 band, upplaga 1—4 1925—42, Tiden. Första upplagan utkom i 15 små häften.

14. *Lindblads lexikon*, 3 band, 1925—29, Lindblads Förlag.

15. *Norstedts uppslagsbok*, 1 band, upplaga 1—3 1927—45, Norstedt.

16. *Svensk uppslagsbok*, 31 band (varav 1 suppl), *1 uppl* 1929—37, Förlagshuset Norden (då under namnet Svensk Uppslagsbok AB). Förlagshuset Nordens första stora verk. Arbetet påbörjades av Baltiska förlaget som övertogs 1931.

17. *Kunskap, universitetet för alla*, 5 band, 1929—30, systematiskt, Bonniers. Band 1—3 behandlar de humanistiska och band 4—5 de naturvetenskapliga områdena.

18. *Åhlén & Söners uppslagsbok*, 13 band, 1931—32; ny utgåva: Hemmets konversationslexikon, 13 band, 1932—35; förkortad utgåva 4 band, 1938.

19. *Kunskapens bok*, 8 band, 1 uppl 1937—40, Natur och Kultur. Ett av de första "visualiserade" och "flerdelade" svenska uppslagsverken.

Verk utgivna efter 1945

1. *Bonniers Konversationslexikon*, 15 band, *2 uppl* 1937—50, Bonniers, senare AB Nordiska Uppslagsböcker.

2. *Svensk Uppslagsbok*, 32 band, *2 uppl* 1947—55, Förlagshuset Norden. Det senaste stora svenska uppslagsverket. 190 000 uppslagsord, 20 800 sidor, 20 % bilder, 125 milj nedslag. Litthänv vid artiklarna.

3. *Nordisk Familjebok*, 22 band, *4 uppl* 1951—55, Förlagshuset Norden. Norden förvärvade förlagsrätten 1942. En väsentligt förkortad upplaga. 125 000 uppslagsord, 10 300 sidor. Litthänv vid större artiklar.

4. *Tidens lexikon*, 1 band, upplaga 5—6; 6 uppl 1957, Tiden.

5. *Kunskapens bok*, upplaga 2—6; 10 band (varav 1 suppl), 6 uppl. 1958—65, Natur och Kultur. Längre översiktliga artiklar, band 8—9 uppslagsbok med register. Utgavs också i Norge och Finland.

6. *Norstedts Uppslagsbok*, 1 band, upplaga 4—7, 7 uppl 1973, Norstedt. Det största aktuella enbandsverket. Senaste upplagan: 1 700 sidor (varav 200 är atlas), 100 000 uppslagsord.

7. *Bonniers Folklexikon*, 5 band, 1951—53, AB Nordiska Uppslagsböcker. Bygger delvis på Bonniers konversationslexikon.

8. *Fakta*, 7 band, 1955—61, systematiskt, utg. Ejnar Wåhlin, Bokförlaget Fakta. Grundvetenskaper, Livet-Människan, Länder och Folk,Kulturen, Samhället, Tekniken, Hem och Miljö.

9. *Lilla Uppslagsboken*, 10 band, 1 uppl 1956—59; 11 band (varav 1 suppl), 2 uppl 1964—73, Förlagshuset Norden. Bygger delvis på Svensk Uppslagsbok. Andra upplagan: 75 000 uppslagsord, 6 400 sidor, 25 % bilder.

10. *Focus*, 5 band, 1 uppl 1958 och 2 uppl 1964; 6 band, 3 uppl 1970, 4 uppl 1977—, Almqvist & Wiksell. Idégivare: Sven Lidman. Fjärde upplagan: 28 000 uppslagsord och 200 översiktsartiklar, i band 6 index med 130 000 ord, 4 400 sidor (varav 1 400 bildsidor), 30 % bilder. Verket har utgivits i ett 10-tal andra länder.

11. *Lilla Focus*, 1 band, fyra upplagor fr o m 1961, 4 uppl 1979, Almqvist & Wiksell. 40 000 uppslagsord, 950 sidor (varav 300 bildsidor).

12. *Prismas Lilla Uppslagsbok*, 1 band, tre upplagor fr o m 1977, 3 uppl 1979, Prisma. Bygger på Prismas Uppslagsbok som utgavs 1961—74. Senaste utgåvan: 45 000 uppslagsord, 650 sidor.

13. *Bonniers Lexikon*, 15 band, 1961—66, Bonniers. Bygger på Bonniers konversationslexikon när det gäller texten. 110 000 uppslagsord, 9 400 sidor, 18 % bilder, 47 milj nedslag. Kortfattade litthänv vid större artiklar.

14. *Kunskap*, 3 band, 1961—63, systematiskt, Bokförlaget Forum. Översättning från engelska, originalets titel The Mac Donald Illustrated.

15. *Globerama*, 7 band, sex upplagor 1961—72, systematiskt, Bernces Förlag.

16. *Plus*, 9 band, 1963—64, systematiskt, FIB, Prisma, Tiden. Delvis översättning från danska.

17. *Data Uppslagsverk*, 10 band, fyra upplagor 1967—76, Bokförlaget Data. Senaste upplagan: 75 000 uppslagsord, 270 längre artiklar, 5 000 sidor, litet format (12,5 x 19,5 cm).

18. *Reflex*, 4 band, 1968—71, Natur och Kultur. Riktar sig till ungdomen. 15 000 uppslagsord, 173 storartiklar, 1 500 sidor. Även utgiven i Finland och Danmark.

19. *Combi Visuell*, 5 band, 1969—70. Förlagshuset Norden. Ett tematiskt illustrerat verk. Ca 200 temaartiklar, i band 5 ett register med 20 000 uppslagsord med 60 000 hänvisningar, ca 2 500 sidor. Kompletteras av uppslagsverket Combi Lexikon. Har även givits ut i Norge och Finland.

20. *Bonniers Trebandslexikon*, 3 band, 1 uppl 1970, 2 uppl 1974, 3 uppl 1979, Bonniers. Bygger delvis på Bonniers Lexikon. Senaste upplaga: 40 000 uppslagsord, 100 storartiklar, 1 500 sidor, 20 % bilder.

21. *Junior Lexikon*, 1 band, 1972, Förlagshuset Norden. Uppslagsbok för barn. 1 000 små artiklar, 2 300 uppslagsord i register, 270 sidor, 50 % bilder.

22. *Skattkistan*, 6 band (varav 1 supplementdel och en ordbok),1973—77, Kulturhistoriska Förlagen. Ca 500 sidor per band, nytryck av tidigare utgiven upplaga.

23. *Combi Lexikon*, 2 band, tre upplagor 1973—77, Förlagshuset Norden. Finns även i enbandsversion under namnet Finn (1976). 35 000 uppslagsord, 975 sidor. Kompletterar Combi Visuell. Har även givits ut i Norge och Finland.

24. *Bonniers Lilla Uppslagsbok*, 1 band, tre upplagor fr o m 1973, Bonniers. 400 sidor.

25. *Bra Böckers Lexikon*, 25 band, 1973—, Bokförlaget Bra Böcker. Bygger på danska Lademanns Leksikon. Det största aktuella verket. 100 000 uppslagsord, 8 800 sidor, 40 % bilder, ca 40 milj nedslag.

26. *Bonniers Uppslagsbok i färg*, 1 band, 1977, Biblioteksförlaget, Bonniers. 650 sidor.

27. *Media*, 15 band, 1979—, Lidman Production, Bonniers. 1 350 temaartiklar i text och bild, 40 000 uppslagsord, 3 000 sidor. Internationellt samarbetsprojekt. Ges ut även i Norge och Finland.

Aktuella verk

Av de ovan förtecknade verken ges följande fortfarande ut och hålls aktuella:

Bra Böckers Lexikon Focus Media Bonniers Trebandslexikon Norstedts Uppslagsbok Lilla Focus Bonniers Lilla Uppslagsbok Bonniers Uppslagsbok i färg Prismas Lilla Uppslagsbok

SOU 1980: 26 Bilaga 4 Kostnadsberäkningar och räkneexempel l Inledning Vi har i kapitel 5 redovisat de grundläggande ekonomiska förutsätt- ningarna för utgivning och spridning av ett stort uppslagsverk. Vi har där redogjort för de viktigaste kostnadsfaktorerna och presenterat en kalkyl som vi sammanställt med ledning av kostnadsmaterial som in- hämtats från svenska förlag. I denna bilaga redovisas mera utförliga kostnadsberäkningar för oli- ka utgivningsalternativ i fråga om pris och upplaga. Dessa beräk- ningar bör främst ses som räkneexempel. De bör dock också - såsom en beskrivning av de grundläggande ekonomiska faktorerna - kunna tjäna som underlag vid förhandlingar mellan staten och förlagssidan om utgivning av ett nytt stort svenskt uppslagsverk. Utgångspunkten för beräkningarna är densamma som i kapitel 5. Det rör sig alltså om ett verk i 16 band å 800 sidor, dvs totalt 12 800 si- dor. Textmassan utgör ca 100 milj nedslag och illustrationema utgör ca 25 procent av det totala utrymmet. Produktionstiden är åtta är och beloppen är beräknade i 1979 års penningvärde. I slutet av bilagan re- dovisas beräkningar för verk med annat omfång, nämligen 75 resp 125 miljoner nedslag. 2 Huvudkalkylen Kostnader och intäkter I nedanstående tabell redovisas utgivarens direkta och indirekta kost- nader (milj kr) vid olika upplagenivåer för ett verk enligt huvudkalky- len (jfr kap 5). Intäkterna kan som framhållits i kapitel 5 beräknas som en viss an- del av konsumentpriset för varje sålt exemplar. Vi räknar med att för- lagets genomsnittliga nettointäkt motsvarar 55 procent av konsu- mentpriset exkl moms. Vi har då antagit att tre fjärdedelar av antalet sålda exemplar säljs genom hemförsäljning och resten genom bokhan- deln. 103104 Bilaga 4 SOU 1980: 26 Kostnadsslag Upplaga, ex 10000 20000 30000 50000 75000 100000 Fasta prod. kostnader 40 40 40 40 40 40 Rörliga prod. kostn. 7 14 21 35 53 70 Summa direkta kostn. 47 54 61 75 93 110 Indirekta kostnader 24 32 40 55 72 86 Summa kostnader 71 86 101 130 165 196 Kostnaderna för hemförsäljningen beräknas uppgå till 50 procent av konsumentpriset exkl moms, vilket ger en genomsnittlig förlagsintäkt på 50 procent för denna försäljning. Vi har vidare antagit att förlaget vid försäljningen till bokhandeln sätter ett f-pris (förlagsnettopris) som motsvarar 70 procent av konsumentpriset exkl moms. Vid räkneexemplen räknar vi med en täckningsgrad på 75 procent, dvs att priset sätts så att kostnaderna kan täckas när tre fjärdedelar av upplagan är såld (jfr avsnitt 5.3). Resultat vid olika pris- och upplagenivåer I tabell l redovisas det ekonomiska utfallet för ett verk i storleksord- ningen 100 milj nedslag vid olika pris- och upplagenivåer. Tabellen vi- sar resultatet när 75 procent av de angivna upplagorna sålts till ett kon- sumentpris inkl moms på 5 000, 7 500 resp 10 000 kr. Av tabellen fram- går också vilket konsumentpris som krävs för att man ska få kostna- derna täckta vid de olika upplagorna. Tabell l. Resultat i milj kr vid olika pris- och upplagenivåer. Omfång: 100 milj nedslag. Antagande: 75 procent av upplagan säljs Konsumentpris, kr Intäkt per Upplaga, 1 O()0ex ————:———— sålt verk, kr Inkl moms Exkl moms 10 20 30 50 75 100 150 Intäkt 17 34 51 86 128 171 257 5 000 4 145 2 280 Kostnad 71 86 101 130 165 196 250 Resultat -54 -52 — 50 — 44 — 37 — 25 + 7 lntäkt 26 51 77 128 192 257 7 500 6 220 3 420 Kostnad 71 86 101 130 165 196 Resultat -45 -35 - 24 - 2 + 27 + 61 lntäkt 34 68 103 171 257 342 10 000 8 290 4 560 Kostnad 71 86 101 130 165 196 Resultat -37 -18 + 2 + 41 + 92 + 146 Konsumentpris inkl moms som krävs för kostnadstäckning 20 760 12 S75 9 840 7 600 6 430 5 730 4 875SOU 1980: 26 Milj kr 250A Intäkter 150- 100- Fasta produktionskostnader 0 1 1 v | I v v I | v I u v I

150 Upplaga i 1000 ex Räkneexemplet visar bla att om en upplaga på 50000 exemplar marknadsförs till ett pris på 5 000 kr, blir det ett underskott på hela 44 milj kr om 75 procent av upplagan (37 500 ex) säljs. Om man istället kan sälja samma upplaga till 7 500 kr blir underskottet endast 2 milj kr. Vid ett konsumentpris inkl moms på 5 0()0 kr krävs en upplaga på närmare 150 0()0 exemplar för att kostnaderna ska täckas när tre fjär- dedelar av upplagan är såld. Orsaken till detta höga upplagekrav kan åskådliggöras med sam- bandet mellan kostnader och intäkter. Kostnaderna för att producera och marknadsföra 10 000 exemplar är enligt kalkylen 71 milj kr, varav 40 milj kr utgör fasta produktionskostnader. Marginalkostnaden för att öka upplagan med 10 0()0 exemplar är 15 milj kr och minskar sedan något vid högre upplagor. Vid ett konsumentpris på 5 000 kr blir förla- gets intäkter för en upplaga på 10 O00 exemplar varav tre fjärdedelar säljs endast 17 milj kr. Vid ett konsumentpris på 7 500 kr blir bilden en annan. Då blir in- täkten per 10 000 exemplar vid tre fjärdedels försäljning 26 milj kr, vil- ket ger ett överskott på drygt 10 milj kr för att täcka de fasta kostna- derna. Som framgår av figur l uppnås full kostnadstäckning vid en upplaga på drygt 50 000 exemplar. Om konsumentpriset istället sätts till 10 0()0 kr blir intäkten för en upplaga på 10 0()0 exemplar, fortfarande vid en täckningsgrad på 75 procent, 34 milj kr, vilket ger ett kostnadsbidrag på nästan 20 milj kr. Då kan som framgår av figur 2 kostnaderna täckas redan vid en uppla- ga på knappt 30 0()0 exemplar om 75 procent av upplagan säljs. I figur 3 har vi sammanställt kostnads- och intäktskurvor vid priser- na 10 000, 7 500 resp 5 0()0 kr. Av figuren framgår tydligt att kravet på Bilaga 4 105 Figur I . Ett stort upp- slagsverk. Samband mellan kostnader, in- täkter och upplaga vid konsumentpris 7500 kr.106 Bilaga 4 Figur 2. Ett stort upp- slagsverk. Samband mellan kostnader, in- täkter och upplaga vid konsumentpris 10000 kr. SOU 1980: 26 tryckt och såld upplaga ökar kraftigt med sjunkande priser. Vid ett pris på 5 000 kr krävs det såsom redan framgått av tabell l en upplaga på närmare 150 ()()0 exemplar. Sambandet mellan pris och upplaga åskådliggörs också i figur 4. Kurvan visar alla kombinationer av pris och upplaga som ger kost- nadstäckning (jfr nedersta raden i tabell 1). Alla kombinationer som ligger under eller till vänster om kurvan ger underskott, medan alla kombinationer som ligger över och till höger ger överskott, förutsatt att minst tre fjärdedelar av upplagan säljs till angivet pris. Detta betyder bla att priser under 5 000 kr och upplagor under 20000 exemplar i det närmaste är uteslutna. Ett konsumentpris på 5 000 kr torde också vara orealistiskt eftersom man då måste nå en mycket stor målgrupp, av vilka många sannolikt redan tillgodosett sitt behov med medelstora verk. Även en upplaga på 20000 exemplar är orealistisk eftersom det skulle kräva ett konsumentpris på 12 600 kr. En kombination som förefaller mer realistisk vore att marknadsföra verket i en upplaga på 50 000 ex till ett pris på 7 600 kr. Om 75 procent (37 500 ex) av upplagan säljs går projektet ihop. Om däremot endast 60 procent (30 000 ex) säljs blir det en förlust på 25 milj kr. På motsva- rande sätt skulle en försäljning motsvarande 90 procent av upplagan (45 000 ex) ge ett överskott på 25 milj kr. Vid jämförelsen mellan olika upplagor ska man dock ta i beräk- ningen att det vid lägre upplagor bör vara möjligt för förlaget att sälja en större andel av upplagan och samtidigt klara sig med en lägre för- Milj kr i Intäkter Fasta produktionskostnader | I I v [I v 1 I] r I 1 I T 0 50 100 150 Upplaga i 1000 exSOU 1980: 26 säljningskostnad eftersom man vänder sig till en säkrare publik. Om man vid en upplaga på 20 000 exemplar antar att 85 procent av uppla- gan säljs och att intäktsandelen” är 60 procent skulle kostnadstäck- ning nås vid ett konsumentpris inkl moms på ca 10000 kr. Effekter av statligt stöd Med hjälp av ett statligt stöd skulle det vara möjligt att pressa priset på ett stort uppslagsverk och därmed ge förutsättningar för en större för- säljning. Om man antar att staten ger ett direkt bidrag på t ex 10 milj kr skulle enligt kalkylen priset kunna sättas till 7 000 kr istället för 7 600 kr vid en upplaga på S0 0()0 exemplar, vilket motsvarar en sänk- ning med 8 procent. Vid ett bidrag på 20 milj kr skulle priset kunna sättas till 6 400 kr. Ett ekonomiskt stöd skulle också ge förutsättningar för att lönsam- het ska uppnås vid en lägre upplaga, vilket illustreras i figur 5. Om man återigen antar att staten ger ett bidrag på 10 milj kr skulle vid ett pris på 7 500 kr upplagekravet minska från 52 000 till 43 000 exemplar. Det skulle således räcka med en försäljning på 32 0()0 istället för 39 ()()0 exemplar för att kostnaderna ska täckas. Vid ett bidrag på 20 milj kr skulle upplagekravet bli 34 000 exemplar, motsvarande en försäljning på ca 25 000 exemplar. Mill kr .. .. Intakt a Intakt b 250 //’ I 200- 150- 100- 50‘ Fasta produktionskostnader l I I I I I I F I I 60 70 80 90 100110120130140150 Upplagai1000ex I I l l I 10 20 30 40 50 Konsumentpris inkl moms a 10000 kr b 7500 kr c 5000 kr Bilaga 4 107 Figur 3. Ett stort upp- slagsverk. Samband mellan kostnader, in- täkter och upplaga vid

olika prisnivåer.108 Bilaga 4 Figur 4. Ett stort upp- slagsverk. Samband mellan konsumentpris och upplaga, kost- nadstdckningskurva". SOU 1980: 26 Det direkta bidraget innebär i detta fall inte bara ett intäktstillskott utan leder också till minskade trycknings- och distributionskostnader eftersom det möjliggör utgivning i en mindre upplaga. I intervallet mellan 40 000 och 50 0()0 exemplar är intäkterna 26 milj kr och margi- nalkostnaderna 14 milj kr. Detta överskott skulle alltså i det närmaste kunna ersättas av ett stöd på 10 milj kr. Om ett stödbelopp av samma storlek används för stödköp blir för- utsättningarna något annorlunda än vid direkta bidrag. Om man antar att staten betalar samma pris som bokhandeln skulle vid ett konsu- mentpris på 7 500 kr, 2 300 exemplar kunna inköpas till en kostnad av 10 milj kr. Förlagets bruttointäkter av stödköpet är således 10 milj kr. Efter- som en del av mottagarna ändå skulle ha köpt verket sker ett visst bortfall i förlagets ordinarie försäljning. Om vi antar att 20 procent av mottagarna själva skulle ha köpt verket blir bortfallet 2 milj kr. Där- till avgår rörliga produktionskostnader för de övriga stödköpta verken på 1,3 milj kr. Nettoeffekten av stödköpet blir sålunda 6,5-7 milj kr. Den minskade effekten i produktionsledet bör dock vägas mot den kulturpolitiska betydelse som de stödköpta verken får i distributionsle- det. Pris kr 15000- 1 | l v 1 T I | l v v 1 20 50 100 150 Upplaga i 1000 exSOU 1980: 26 3 Resultat för uppslagsverk med annat omfång De hittills redovisade Beräkningarna gäller ett uppslagsverk med ett omfång på 100 milj nedslag. Eftersom vi i våra överväganden inte har bundit oss för ett verk av denna storlek vill vi också redovisa beräk- ningar för verk med annat omfång, nämligen 75 resp 125 milj nedslag. Det första alternativet ligger i ungefär samma storleksklass som de uppslagsverk som idag ges ut i Norge och Finland, medan det senaste motsvarar Svensk Uppslagsboks storlek. För beräkningarna antar vi att kostnaderna är proportionella mot verkets omfång. De direkta och indirekta kostnaderna för de två alter- nativen beräknas således uppgå till 75 resp 125 procent av kostnaderna för ett verk med 100 milj nedslag. Detta antagande är inte helt realistiskt. Grundkalkylen bygger bl a på en viss förutsättning om produktionstid, vilken inte utan vidare kan tillämpas på verk av annan storlek. För våra allmänna syften bör dock beräkningarna ge en godtagbar bild av de ekonomiska förutsättningar- na. Följande kostnader är i stort sett proportionella: honorar till utom- stående inkl kostnader för förvärv av och rättigheter till bildmaterialet samt sättning och korrektur, reprokostnader, papper, tryckning och bindning. Regressiva är vissa tekniska kostnader. När det gäller den redaktio- nella personalen finns vissa centrala funktioner som inte behöver ökas Miljkr 250-* intäkt inkl stöd (10 milj kr) intäkt exkl stöd 200- 150- 100- 50- Fasta produktionskostnader GIITIIIIIIIIIIIT 50 100 150 Upplaga i 1000 ax Bilaga 4 109 Figur 5. Ett stort upp- slagsverk. Effekt av ett statligt stöd (ex 10 mig kr). Konsumentpris 7500 kr.110 Bilaga 4 SOU 1980:26 vid ett större omfång. Som helhet behövs dock en större personal, åt- minstone om man ska hålla samma tidsplan. Dessutom kan framhållas att det kan vara mer komplicerat att administrera arbetet med ett stör- re verk. 75 milj nedslag För ett verk på 75 milj nedslag behövs vid ett konsumentpris på 7 500 kr en upplaga på ca 30 000 exemplar för att kostnaderna ska täckas om 75 procent av upplagan säljs. Detta kan jämföras med 50 000 exemplar för ett verk med 100 milj nedslag. Jämförelsen är dock teoretisk efter- som man får förutsätta att det mindre verket säljs till ett lägre pris. Vid ett pris på 6 000 kr krävs exempelvis en upplaga på 45 0()0 exemplar. Som jämförelse kan nämnas att Store Norske Leksikon som är ett verk i denna storleksklass kostar omkring 4 000 nkr. Den första uppla- gan trycktes i ca 40 000 exemplar. Förutsättningarna för utgivning och spridning av stora uppslagsverk är dock inte helt jämförbara i Norge och Sverige. Som berörs i annat sammanhang är böcker befriade från moms i Norge. Vidare torde det allmänna kostnads- och löneläget vara något lägre än i Sverige. Viktiga orsaker kan också vara lägre kostnader för hemförsäljning samt ett bättre utgångsläge för produktion av stora uppslagsverk genom att man har aktuella verk att bygga på och att produktionsresurserna är intakta. Här kan också nämnas att priserna för de finländska uppslagsver- ken i denna storleksklass ligger omkring 4 500-5 000 mark inkl moms. 125 milj nedslag För ett verk i storleksklassen 125 milj nedslag skulle det vid ett konsu- mentpris på 7500 kr krävas en upplaga på inte mindre än 90000 exemplar för att kostnaderna ska täckas när tre fjärdedelar av uppla- gan är såld. Detta är nästan dubbelt så mycket som för ett verk med 100 milj nedslag. Det större verket bör dock kunna säljas till ett högre pris. Om man sätter priset till 9 000 kr krävs en upplaga på 55 000 exemplar för kost- nadstäckning vid tre fjärdedels försäljning. Om priset höjs till 10 000 kr minskar upplagekravet till 45 O00 exemplar. SOU 1980: 26 Bilaga 5 Uppslagsverkskommitténs remissvar på hemförsäljnings- kommitténs betänkande (SOU 1979: 76) Ny

hemförsäljningslag Uppslagsverkskommittén har anmodats yttra sig över rubricerade be- tänkande. Vi begränsar vårt yttrande till hemförsäljning av böcker och till förslaget om aviseringsplikt (kap. 5). Bakgrund Uppslagsverkskommitténs uppdrag är att göra en förutsättningslös prövning av behovet och lämpligheten av statligt stöd till utgivningen av ett stort svenskt uppslagsverk (dir 1977:109, 1978 års kommittébe- rättelse del II U 12). Vi är nu i slutskedet av vårt arbete. Vår bedömning är att det finns ett mycket starkt utbildnings- och kulturpolitiskt motiverat behov av ett stort uppslagsverk. Medan tidigare svenska verk av denna typ kun- de framställas pä kommersiella grunder torde numera inga svenska förlag vara beredda att ta den stora ekonomiska risk som utgivningen av ett sådant verk skulle innebära, utan att erhålla någon form av stat- ligt stöd. Behovet av hemförsäüning Vi har i våra överväganden kommit fram till att hemförsäljning be- hövs för försäljningen av ett stort uppslagsverk. Ett viktigt skäl härför är att denna försäljningsform bättre än andra ger möjlighet till presen- tation och demonstration av produkten. Ett stort uppslagsverk är en innehållsrik och i dubbel mening mångsidig produkt med flera an- vändningsmöjligheter. Många konsumenter kan därför ha behov av att få en sådan demonstration och presentation av utformning, inne- håll och användningssätt innan de köper verket. Det finns vidare skäl som talar för att möjligheten att bedriva hem- försäljning är en nödvändig - låt vara inte tillräcklig —- — förutsättning för att ett nytt stort uppslagsverk över huvud taget skall kunna ges uti Sverige. lll112 Bilaga 5 SOU 1980:26 Detta sammanhänger med att ett stort uppslagsverk i viktiga avseen- den skiljer sig från andra typer av böcker. På grund av höga produk- tionskostnader och lång utgivningstid måste det för att projektet skall gå ihop säljas till ett pris och i en upplagestorlek som ligger långt över vad som gäller för andra typer av böcker. Ett grundläggande villkor är därför att verket kan hållas tillgängligt på marknaden under en längre period. Kravet på långsiktig försäljning torde innebära att marknadsfö- ringen av ett stort uppslagsverk måste bygga på någon form av direkt- försäljning. Det är osannolikt att bokhandeln eller andra återförsälja- re under en längre tid skall kunna marknadsföra en speciell produkt som ett stort uppslagsverk som till såväl pris som karaktär skiljer sig från det övriga sortimentet. Från förlagshåll hävdas att hemförsäljning är den enda försäljnings- form som kan garantera den nödvändiga långsiktiga försäljningen. Er- farenheter från andra länder ger stöd för denna bedömning. Hemför- säljning är internationellt sett den dominerande försäljningsformen för stora uppslagsverk. Sålunda säljs stora uppslagsverk som idag ges ut i med Sverige jam- förbara länder och språkornråden som Finland, Norge och Holland huvudsakligen genom hemförsäljning. I Sverige har hemförsäljningen av böcker minskat under 1970-talet, men den är fortfarande betydelse- full för vissa typer av stora verk. Det dyraste aktuella svenska upp- slagsverket Focus säljs till 85 procent genom hemförsäljning. Möjligheten att marknadsföra uppslagsverk genom bokklubb eller postorder finns, och tillämpas även för vissa medelstora verk. När det gäller ett stort uppslagsverk är det dock med hänsyn till projektets eko- nomiska omfattning osannolikt att en utgivare vågar basera mark- nadsföringen på någon av dessa kanaler som är så lite prövade i sam- manhanget. Vår uppfattning är således att hemförsäljning skall kunna bedrivas även i fortsättningen, självfallet med erforderligt skydd för konsumen- terna. Behov av aviseringsplikt Bedömningen av om det behövs en aviseringsplikt av det slag som hemförsäljningskommittén föreslår bör bli beroende av dels hur hem- försäljning idag bedrivs och vilket konsumentskydd som finns, dels vilka effekter en aviseringsplikt skulle få för möjligheterna att i fort- sättningen bedriva hemförsäljning. Vi har inte anledning att ge oss in på någon bedömning huruvida det konsumentskydd som idag finns är tillräckligt. Hemförsäljningskom- mittén konstaterar dock att hemförsäljningslagen med ångerveckan har medfört en sanering. De förslag om skärpta regler för ångerveckan som kommittén år enig om -- bl a att ångerveckan också skall gälla te- lefonförsäljning och att ångerveckan skall löpa från leveransdag - bör innebära en ökad sanering och ett bättre konsumentskydd efter- som vissa möjligheter att kringgå lagen därmed undanröjs.SOU 1980: 26 Hemförsäljningskommitténs syfte med förslaget om aviseringsplikt är att undanröja vissa problem - främst överraskningseffekten - som sammanhänger med hemförsäljningen som försäljningsform. Man vill därigenom åstadkomma en ytterligare sanering av markna- den. Från bl a förlagshåll har dock hävdats att en sådan aviseringsplikt i verkligheten skulle få en effekt som vore liktydig med ett förbud mot hemförsäljning. Det är svårt att bedöma effekterna av en lagfäst aviseringsplikt. Det finns dock skäl som talar för att en sådan lagregel skulle kunna få hår- dare effekter än avsett. En uppenbar risk är att många presumtiva konsumenter kan dra sig för att svara på en avisering —- och

sålunda be om ett hembesök - eftersom de därmed skulle kunna känna ett tryck att köpa varan. När det gäller bedömningen av effekterna av en aviseringsplikt vill vi också hänvisa till förhållandena i Danmark, där man har en mycket restriktiv inställning till hemförsäljning och där försäljningsformen också är mycket ovanlig. I Danmark finns sedan länge ett förbud mot oanmodad hänvändelse, vilket kan betecknas som en strängare form av aviseringsplikt eftersom inte heller telefonhänvändelse är tillåten. Från detta förbud är dock bl a böcker undantagna. Detta undantag har - senast i ett lagförslag från år l977 - ifrågasatts av konsument- politiska skäl. Det har dock bibehållits av kulturpolitiska skäl. Vid det- ta beslut spelade hemförsäljningens betydelse för möjligheterna att ge ut stora bokverk som kräver en långsiktig försäljning en viktig roll. Sammanfattningsvis vill vi framhålla att det finns uppenbara risker för att den av hemförsäljningskommittén föreslagna aviseringsplikten kan innebära en restriktion för möjligheterna att bedriva hemförsälj- ning som är betydligt större än den avsedda sanerande effekten. Det kan t ex visa sig omöjligt för utgivande förlag att bibehålla, alternativt bygga upp, en organisation för hemförsäljning av uppslagsverk. Detta skulle från den synpunkt som uppslagsverkskommittén har att bevaka innebära att möjligheterna att ge ut ett nytt stort svenskt uppslagsverk allvarligt skulle försvåras. Bilaga 5 113 Statens offentliga utredningar 1980 Kronologisk förteckning wmwgzmauna . Fjortondagarsfängelse.Ju. . Skoiforskning ochskolutveckiing.U. . Lärarei högskolan.U. . Preskriptionshinder vid skattebrott.B. . Förenklad skoladministration.U. Offentligverksamhet ochregionalvälfärd.l. . Kompensation för förvandlingsstraffet. Ju. . Privatlivets fred.Ju. . Övergång till fastabränslen.I. . Ökadkommunalsjälvstyrelse.Kn. . Vildsvini Sverige.Jo. . Mineralpolitik.I. . Lönardetsigatt tillsättafluor i dricksvattnet? S. . Kärnkraftens avfall.I. . Läromedlen i skolan.U. . Vissafrågorrörandefierhandikappade. S. . Datateknik ochindustripolitik.I. . Attvaraskolledare. U. . Flerkvinnorsomskolledare.U. . Jämställdheti statsförvaltningen. B. . Hemochskola.U. . Utbyggnad avyrkesmedicinen. A. . Statligtkunnandetill salu.B. . Bättremiljöinformation.Jo. . Studiestöd. U. . Motbättrevetande.U.Statens offentliga utredningar 1980 Systematisk förteckning Justitiedepartementet Fjortondagarsfängelse.[1] Kompensation för förvandlingsstraffet. [7] Privatlivets fred.[8] Socialdepartementet Lönardetsigatttillsättafluor i dricksvattnet? [13] Vissafrågorrörandeflerhandikappade. [16] Budgetdepartementet Preskriptionshinder vid skattebruu.[4] Jämställdheti statsförvaltningen. [20] Statligtkunnande till salu.[23] Utbildningsdepartementet Skolforskning ochskolutveckling. [2] Lärarei högskolan. [3] Förenklad skoladministration. [5] Läromedlen i skolan.[15] Utredningen om kvinnligaskolledare. 1.Attvaraskolledare. [18] 2.Flerkvinnorsomskolledare. [19] Hemochskola.[21] Studiestöd.[25] Mot bättrevetande.[26] Jordbruksdepartementet Vildsvini Sverige.[11] Bättremiliöinformation.[24] Arbetsmarknadsdepartementet Utbyggnadavyrkesmedicinen. [22] lndustridepartementet Offentligverksamhet ochregionalvälfärd.[6] Övergång till lastabränslen.[9] Mineralpolitik.[12] Kärnkraftens avfall.[14] Datateknik ochindustripolitik.[17] Kommundepartementet Ökadkommunalsjälvstyrelse. [10] Anm.Siffrornainomklammerbetecknar utredningarnas nummeri denkronologiska förteckningen.